

IRBK-0100716

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे
विषय ०/१८५)
दा क्र ७९६

IRBK-0100716

11.11.1982

7

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना:—खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/मासिक परत करावे, तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल.

17 FEB 1980

28 APR 1981

28 JUN 1982

2 SEP 1982

20 APR 1985

24 OCT 2000

(कृ. मा. प.)

संगीत मेनका

शिल्पिका. २५

हें नाटक

रा. रा. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर

‘संगीत द्रौपदी,’ ‘संगीत विद्याहरण,’ ‘संगीत स्वयंवर,’ ‘संगीत मानापमान’
‘सत्वपरीक्षा,’ ‘प्रेमध्वज,’ ‘भाऊवंदकी,’ ‘बायकांचें व्रंड,’
‘कीचकवध,’ ‘सवाई माधवराव यांचा मृत्यु,’
‘कांचनगडची मोहना,’ इत्यादि नाटकांचे कर्ते
यांनीं लिहिले.

—:~:—

मुद्रक व प्रकाशक

रा. रा. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर,

‘श्रीदत्तात्रय प्रिंटिंग प्रेस’ खटाव मकनजीची वाडी गिरगांव मुंबई नं. ४

—:~:—

म. सं. (आवृत्ति, पहिली) १९२६
क्र. सं. ७९६
दि. २१/२/२६

द्विमित १२ आणे.

IRBK-0100716

प्रस्तावना

ऋग्वेदाच्या तिसऱ्या मंडळाचा ऋषि, इंद्रानें अन्न मागितलें असता इंद्रा-
ऋडे मंत्र पाठवून इंद्राला संतुष्ट करणारा ऋषि, घृताची अप्सरेला वळी पडणारा
ऋषि, दुसरें जग उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणारा ऋषि, गायत्री मंत्राचा द्रष्टा
ऋषि, अशा रीतीनें ज्याची महती वेदांतून गाडलेली आहे, तो विश्वामित्र
आणि हिंदुस्थानाला ' भरतखंड ' हें नांव ज्यामुळें प्राप्त झालें त्या भारत-
वंशाला जन्म देणाऱ्या शकुंतलेची आई मेनका ह्यांचा संबंध कसा जडला,
ह्याचें वर्णन मेनकेच्या नेहमींच्या आख्यानांत योग्य फेरफार करून ह्या नाटकांत
केलें आहे. पूर्वीच्या संगीत नाटकांच्या वेळीं कै. भास्करबुवा बखले यांची
मदत नाटकांतील चालींसंबंधानें फार झाली; ह्या नाटकाच्या वेळीं तसा योग
नाहीं, ह्यावद्दल फार वाईट वाटतें. कै. भास्करबुवांचे नामांकित शिष्य गंधर्व
नाटक मंडळीतील रा. कृष्णराव फुलंब्रीकर व रा. नारायणराव राजहंस ऊर्फ
वालगंधर्व ह्यांनीं कै. भास्करबुवांच्याच घराण्यांतील चाली ह्याहि नाटकास
दिल्या आहेत. नाटकांतील चाली दिल्यावद्दल, नाटकांतील निरनिराळ्या प्रसं-
गांचे फोटो दिल्यावद्दल, व नाटक वसवितांना फार मेहनत घेतल्यावद्दल गंधर्व
नाटक मंडळीचे मानाचे तेवढे आभार कमीच होणार आहेत.

मुंबई, ' नवा काळ ' ऑफिस.

ता. २२ एप्रिल १९२६

ग्रंथकर्ता.

॥ श्री ॥

संगीत मेनका

अंक पहिला.

प्रवेश पहिला:

[सूत्रधार व पारिषाश्वक पूजापात्रें देऊन उभे आहेत.]

नान्दी-पद १ [राग शंकरा; ताल एका; चाल 'देवी त्रिपुरांत']
वंदा जननीपदा । जननीसम त्यागपूर्ण त्रिभुवनांत नाहिं अन्य,
निर्लोभं सदा ॥ धृ० ॥ प्रेमं विश्व नटवितां, तळमळप्रस्त
जनता । माता मग देव होत, शान्तिशौख्यदा ॥ १ ॥

सूत्र०:—आईच्या वंदनामुळें व स्मरणामुळें मस्तकावर अभय हस्तच परमेश्वरानें टेवल्यासारखें वाटत आहे!—जा, हीं पूजापात्रें नेऊन टेवा, आणि तुम्हीं असें करा, तिला म्हणावें आज तान्हुल्याला कडेवर देऊन तान्हुल्याकडे पहात किंचित् स्मितहास्य करीत मजकडे ये, म्हणजे आपलें कार्य निर्विघ्नपणें पार पडेल. जा, तान्हुल्याला कडेवर देऊन ये म्हणावें. [पारिषाश्वक जातात. पडद्यांत—“नाहिंग वाई मी पुढें यायची, मला आणि माझ्या तान्हुल्याला जाळून टाकतील.”] मूल झाल्यावर वायका अधिकच भिऱ्या होतात, मुलाला दृष्ट लागेल म्हणून यांना पावलेंपावलीं भीति वाटते!—ये अशी, कांहीं भिऱ्याचें कारण नाहीं. मीं माझ्या आईचें पूजनवंदन केलें आहे. आतां तुलाहि कोणाची दृष्ट लागणार नाहीं आणि तुझ्या तान्हुल्यालाहि कोणाची दृष्ट लागणार नाहीं.—ये

अशी मुलाला कडेचर घेऊन मला सामोरी, म्हणजे माझ्या कार्याला शुभ राखून होईल.—ये अशी. [पडद्यांत—“एक पाऊल पुढे टाका, सर्व बायकांना जाळून भस्म करितों.”] कोण हा ! बायकांना जाळून भस्म करणारा हा कोण ? [पडद्यांत—पूर्वोक्त] हां समजलों, इंद्राच्या अप्सरा आपल्या तपोभूमीवर छापा घाल्तील ह्या भीतीनें बायका दिसतांच सर्व सजीवनिर्जिवांना जाळून भस्म करण्यास सिद्ध झालेले हे विश्वामित्राचे शिष्य !

[पडद्यांत—पूर्वोक्त] ती भ्याली तें वरोवर आहे; विश्वामित्राच्या वट्टीच्या आरोळ्यामुळे येथील लताहि भीतीनें कांपूं लागल्या आहेत.

पद २ [राग केदार; ताल त्रिवट; माल ‘छत्रधर पायल’]

थर थर कांपे कोमल लता; अनलचि विश्वामित्र कोपतां; बटुगण जाळी दिव्य वनिता ॥ धृ ॥ वनपति न सिंह सजीव ठेला, जेश महागज क्षणांत जळला, तेथ मेनका धजतचि आतां ॥ १ ॥ [जातो.

[बटु वृद्धानंद व बालमूर्ति प्रवेश करितात.]

वृद्धा०:—खबरदार एक पाऊल पुढे टाकाल तर, जाळून भस्म करीन.—बायका कुठल्या, चालल्या आमच्या आश्रमांत शिरायला !—इंद्राला म्हणावें तुझ्या अप्सरांचें काम विश्वामित्र गुरुजींच्या आश्रमांत काहीं नाहीं,—अरे बालमूर्ति, ह्या अप्सराच बरें, ह्या अप्सराच आहेत.

बाल०:—बटु वृद्धानंद, खरोखरच अप्सरा आल्या कायरे ? बायका आल्या का अप्सरा आल्या ! गुरुजींनीं सांगितलें, बटुनों, तुमच्या मंत्रानें बायका जाळून भस्म होतील, आणि ह्या तर अप्सरा आहेत, बायका नाहींत ! मग कसेरे, ह्या धीटाईनेंच पुढें पुढें येत आहेत !—बायका आहांत का अप्सरा आहांत ? सांगा अगोदर; बायका असाल तर जाळून टाकतों, अप्सरा असाल तर—काय करायचें—सांगना वृद्धानंद.

वृद्धा०:—अरे बायका म्हणजेच अप्सरा आणि अप्सरा म्हणजेच बायका. एक गहस्र वपें तू ह्या आश्रमांत आहेस आणि तुला इतकेंहि ज्ञान असू नये ?

बालमूर्ति नुसतें नांव असलें म्हणून काय झालें ? एक हजार वर्षे तुझी ह्या आश्रमांत तपश्चर्येंत गेलीं आहेत !

बाल०:—मला की नाही ह्या हजार वर्षांच्या तपश्चर्येपूर्वीचें कांहींच आठवत नाही.—तुहीं वायका बायका म्हणून म्हणतां तो प्राणी असतो तरी कसा ? मला कांहीं माहितच नाही.

वृद्धा०:—त्या पहा त्या येत आहेत—अप्सरा म्हणजे इंद्रसभेंतील वायकांचा एक नमुना होय.

बाल०:—अरे, वायका म्हणतोस पण हा प्राणी मला विचित्रच दिसतो!—गुरुजी म्हणत होते, वायकापुरुषांत फारसें अंतर नाही—

वृद्धा०:—कांहीं कांहीं वेळेला मुलीच नसतें—

बाल०:—मग ह्या अश्वरांना आमच्यासारखी लांब पांढरीशुभ्र दाढी कां नाही ?—कोठें आहे दाढी ?—माझा वेत होता प्रथम वायकांची दाढी जाळून आपल्या मंत्राची उगीच चुणूक दाखवावी; पण ह्यांना दाढीच नाही !

वृद्धा०:—अरे, वायकांना दाढी नसते.

बाल०:—मिशीहि नाही !—मला वाटतें बटु ज्वालामुखीनें ह्यांना प्रथम गांठलें असावें, आणि ह्यांची दाढी व मिशी गुरुजींच्या मंत्रानें जाळून मस्तकावर काळी राख चोपडली असावी.—डोक्याला काळें कुळकुळीत ह्यांनीं काय फांसलें आहे, आणि दहावीस कोळशांचा चेंडू कशाला मानेवर टेवला आहे ?—असले पांढरेशुभ्र केस ज्या चेहऱ्यावर भरपूर नाहींत, त्या चेहऱ्याकडे माझ्यानें पाहवतच नाही.—गुरुजींची पांढरीशुभ्र दाढी किती लांब, हिमालयाप्रमाणें गंभीर व रुपेरी दिसते. माझ्या पांढऱ्या दाढींतला एक एक शुभ्र केस मला त्रिभुवनाच्या किंमतीचा वाटतो.—नकोरे, ह्यांच्या त्या विनदाढीच्या चेहऱ्याकडे आणि घाणेरड्या काळ्यामिष्ट डोक्याकडे मला पाहवतच नाही.

पद ३ [राग भूप; ताल त्रिवट; चाल 'अदतनोम्' तराणा]

नवल मला गमे अचला, हिम-धवला धरि तिमिर शिरिं ॥४०॥
मलमय दर्शन, अपशकुन मलिन तपला सतत करी ही
विषलम खरी ॥ १ ॥

हिमांचलावरून पडणाऱ्या गंगेच्या ओघांतील फेंसालाहि लजविणारी दाढी नाही, हिमालयाच्या शिखरांना खाली पहावयास लावणारा पांढऱ्याशुभ्र जटेचा मुकुट नाही; ही वेडीविढी वायकांची जात परमेश्वरानें कशाला निर्माण केली !

वृद्धा०:—अरे ह्या अप्सरा त्रिभुवनांत फार सुंदर समजल्या जातात, आणि त्यांच्या सौंदर्यालाच गुरुजी फार भितात—

बाल०:—अप्सरा त्या ह्याच ना ! सौंदर्याला भितात !—कुरुपांतल्या कुरूप आहेत ! भिप्याचें कांहीं कारण नाही—खुशाल पुढें येऊं देत. मीं मुळींच डगमगणार नाहीं.—पण घाणेरडा पदार्थ जवळ कसा करावयाचा ! त्यांच्या डोक्यांवरील ती काळाकुट्ट उकीरडा एकदम जाळून टाकावा असें वाटतें—म्हणं का मंत्र !—खबरदार एक पाऊल पुढें टाकाल तर, तुमचे काळेमिट्ट केंस एका क्षणांत जाळून टाकीन—अरे वावरल्या, थक्कल्या !—आं—आं—हें निराळें विघ्न आलें—हें काय निराळेंच झालें ?—माझ्या दरडावण्यानें झाना नीट चालतांहि येईनासें झालें !—कशा लंगडत लंगडत—ह्यांचें वांकडें पाऊल—वायका हा प्राणी मूळचाच लंगडा आणि वांकडा असतो वाटतें.—कशा वेड्या वांकड्या लंगड्या आहेत !

वृद्धा०:—अरे ह्या अप्सरा नाचू लागल्या आहेत—असला सुंदर नाच पहायला कित्येक जन्मांची तपश्चर्या खर्च करावी लागते, टाऊक आहे ?

बाल०:—ह्याला का नाच म्हणतात ! पण सरळ पाऊल कां नाहीं ?—नाच कसला ? ह्या मूळच्याच लंगड्या आहेत.—ह्याला जर नाच म्हणायचें तर लंगड्याचें चालणेंच नाच होईल.—एक पाय एक दोन बोटांनीं तरी उंचीला केली असला पाहिजे—आणि क्षणक्षणाला हा पाय लांब तर लगेच दुसरा पाय लांब, हें ह्या लंगड्याचें कसेरे होतें ? आणि भांग घेतल्यासारखी मानेची झुकांडी एकसारखी चोहोंकडे कशी जाते—तारवटल्याप्रमाणें डोळेहि मोटे केले आहेत !—गर गर फिरवताहेत कसेरे डोळे ? मला वाटतें इंद्रसभेंतील भांग आमच्या भांगेहून अधिक लंगड्या थाटाची असावी ! आं, त्या भांग पिऊन वेड्यावांकड्या चालत आहेत—तूं गुंग झाला आहेस—वृद्धानंद गुंगीतून चक्कर जागा हो, नाहीतर तज्यामकट त्यांना क्षणांत जाळून टाकीन.

पुस्तानंदः—सदन सजद्विजा वरुंत आला.

वृद्धा०:—बहु बालमूर्ति, एवढा त्यांचा नाच पाहूं या, मग पाहिजे तर त्यांना जाळून टाकूं.

बाल०:—अगोदर जाळून टाकूं—मग त्यांच्या राखेल वारा कसा नाचवितो तें पाहूं.

वृद्धा०:—नाहीं, त्यांना अगोदर जाळूं द्यावयाचा नाही—माझीहि तपश्चर्या कमी नाही—मी जाळूं द्यावयाचा नाही. अप्सरेलां एरव्हीं पाहिजे तर जाळावें, पण नाचण्याच्या विलासांत असतांना केव्हांहि जाळूं नये—वा, खुशाल वा, भिऊं नका—नाचत नाचत या—एक पाऊल सरळ टाकलेत तर जळलां हाणून समजा, —बालमूर्ति, तू जा आणि गुहर्जींना कळीव, अप्सरा नाचत नाचत आल्या आहेत, तेव्हां नाच संपायच्या अगोदर त्यांना जाळूं का नाच संपल्यावर त्यांना जाळूं—

बाल०:—आणि ह्या अहोरात्र नाचत राहिल्या तर ?—अर्धाग वायु झाल्यासारखे वेडेवांकडे हातपाय फिरविले कां नाच होतो—ह्या वर्षानुवर्षे नाचत राहतील.

वृद्धा०:—नाहीं रे, विचारून तर ये गुहर्जींना.

बाल०:—वृद्धानंद तुला म्हातारचळ लागल्यासारखें दिसतें—तुझी कवि करणें मला भाग—येऊं दे त्यांना पुढें, मी आतांच जाळीत नाही.—तुझ्या सर्व चेष्टा—आं, तूंहि वेडेवांकडे पाय करायला लागलास का ? हात काय हालवितोस—टाळ्या काय वाजवितोस—माना काय डोलावतोस—पाहतों आहे वरें मी तुझ्या चेष्टा !

[वृद्धानंद नाचूं लागतो. मदनिका व वासंतिका नाचत प्रवेश करितात.]

वृद्धा०:—

पद ४ [राग काफी; ताल त्रिवट; चाल 'जावोजी जावो जहां']

मदन सजविला वसंत आला, हुम हुम नाचे नाजुक

अबला ॥ धृ० ॥ यम जरि टपला, चंचल चपला

नाचत नाचत चुकवि तयाला ॥ १ ॥ [नाच संपतो.

हां, नाच थांबूं नका, हा बहु बालमूर्ति तुम्हांला जाळून टाकील.

बाल०:—जशा नाचत आला तशा नाचत परत जा.—जाग्यावरून हालत नाही तुम्ही ! खोटे वाटते, जाळून टाकतो हाणतो ना ! वृक्षानंदाकडे काय पहातां ! तो कसचें तुमचें संरक्षण करणार ! टाकूं जाळून ! खोटे वाटते ! ह्या लतांना व वृक्षांना प्रथम माझ्या मंत्रानें जाळतो हाणजे तुमची खात्री होईल.—जय विश्वामित्र सद्गुरु, जय विश्वामित्र सद्गुरु, जय विश्वामित्र सद्गुरु,—

वृद्धा०:—आतां संभाळा मात्र, ह्यानें गुरुजींच्या मंत्रानें अग्नी प्रज्वलित केल्या—संभाळ्य— [वृक्षांना आग लागलेला देखावा.

बाल०:—कां जातां कीं नाहीं मुकाट्यानें परत—नाहीतर तुम्हांला जाळून टाकतो.

वासं०:—असली आग मी केव्हांच विझवून टाकीन, आणि ह्या वासंतिकेची दृष्टि ह्या वृक्षांच्या राखेवर पडली असतां पुष्पांनीं नटलेल्या लता व फळांनीं ओथंबलेले नवे वृक्ष त्या राखेतून उत्पन्न होतील.

मद०:—आणि त्या नव्या लतामंडपांतून तुम्हीं फिरूं लागला म्हणजे ह्या मदनिकेला पाहिल्यावर म्हातान्यांनाहि मदनाची बाधा झाल्यावांचून राहणार नाही.—आमच्या तोंडून शब्द निघाल्याबरोबर पहा आग विशाली !

वासं०:—आणि माझ्या नेत्रकटाभाबरोबर ही पहा नवी वनश्री उत्पन्न झाली. [नव्या वृक्षांचा व लतांचा देखावा.

दोघी मिळून०:—

पद ५ [गग पहाडी; ताल त्रिवट; चाल 'विंदिया चमकत.']

फुललें जग अजि नाचतां ॥ धृ० ॥ नवलतिकेला नव
नव शोभा ही आतां । फळांफुलांना लुसलुशिता ॥ १ ॥

वासं०:—तुम्हांला जाळतां येतें तर आम्हाला नवी सृष्टि निर्माण करतां येते.

मद०:—आणि नव्या सृष्टीचा मोह पाहून तुमच्या जाळण्यापोळण्याच्या वामनांना आळा घालण्याचा मंत्र आसच्यापाशीं आहे.

बाल०:—ह्यांच्या मंत्र वाईट नाही.—किती सुंदर ह्या लता फुलल्या आहेत ! ह्या फळांकडे पाहून तर माझ्या तोंडाला पाणीच सुटलें !

वृद्धा०:—ए बालमूर्ति, तुझ्यासारखी लहान मुलें खाऊं खावयाला उतावीळ व्हावयाचीच.

वासं०:—मी तुम्हांला सुवासिक फुलें तोडून त्यांचा गजरा करून देतें, आणि गोड गोड फळें—

वृद्धा०:—त्या बाळाला खाऊं घाल हं !

बाल०:—इंद्रसभेंत असलींच फुलें असतात का ? असलींच फळें स्वर्गींचे देव खातात काय ?

पद ६. [राग पूर्वा; ताल त्रिताल; चाल ' काहुकि रीत ']

रसभरित उत्सवा देखतां, रसना रसरसली मोहिता ॥ धृ० ॥
अमरा अमृतें मिळे दिव्यता, रसयोगें पेय हें खाद्य हें
विलोभी जगता ॥ १ ॥

वासं०:—चला, सुंदर सुंदर फुलें वेंचून मी तुमच्या जटेंत घालतें.
[हात धरून नेऊं लागते.]

बाल०:—हं, दूर हो, तुझ्या डोक्याच्या काळ्याकुट्ट रंगाचा डाग माझ्या शुभ्र दाढीला लागेल—दूर हो, शिवाशिव नको—माझ्या शुभ्र दाढीजवळ तर तुझे ते काळे केस बिलकूल येतां कामा नयेत.—लांबून माझ्या पदरांत टाक.

वृद्धा०:—[मदनिकेचा हात धरून] मला शिवाशिव चालेल. पांढऱ्या केसांचा अभिमान मला बिलकूल नाही.

मद०:—मी तुम्हांला गोड गोड फळांचा घांस देते—दाढीला हात लावला तरी चालेल ना ?

वृद्धा०:—हो हो, त्याला काय हरकत आहे ? दाढीवरून हात फिरवून चाचपटत राहिल्याशिवाय घांस देतांना माझे तोंड तुला सांपडणार कसें ?
[जाऊं लागतात; विश्वामित्र येतो.]

विश्वा०:—कोण बटु वृद्धानंद, कोण बटु बालमूर्ति ! ह्या कोण ? हा सुंदर फुलांचा बगीचा येथें कोठून आला ! बायका आल्या म्हणजे त्यांना जाळून टाका म्हणून मी आज्ञा केली असतां, ह्या बायकांचे हात धरून तुम्हीं बगीच्यांत फिरावयाला निघाला हं !

बाल०:— तसें नहीं गुरुजी! मी हिला माझ्यापासून दूर चालू म्हणून सांगितलें, पण हीच लगत करत !

बृद्ध०:— आम्हीं जुनें वृक्ष जाळून दाखविले, पण ह्यांनीं नवा वगीचा उत्पन्न केला ! ह्यांच्या जादूची तपासणी करण्याकरितां ह्यांना वेऊन चाललों तों वगीच्यांतूनच गुरुजींची स्वारी झाली ! ह्यांची जादू कसली आहे गुरुजी ?

विश्वा०:— जादू कसली आहे !—तुमच्या तपश्चर्येचा भंग करणारी ही जादू आहे ! झाडापासूनच नव्या पुरुषांना जन्माला घालून पृथ्वीवरच स्वर्ग आणून, मृत्यूला पृथ्वीवरून हाकून देऊं पाहणाऱ्या ह्या विश्वामित्रालाच मारणारी ह्यांची जादू आहे. माझ्या नव्या स्वर्गामुळे इंद्राच्या स्वर्गाला त्रिभुवनांत कोणीहि मानणार नाही, ह्या भीतीनें इंद्रानें पाठविलेल्या ह्या आमरा आहेत. ह्यांच्याशीं तुम्हीं गोडीगुलावीनें हांसत खेळत, हातांत हात घालून, गुळगुळ गोष्टी बोलत फलपुष्पांचो आनंद वेऊं पाहतां हं ? एका नेत्रकटाशानें हजारों वर्षांची तपश्चर्या मातींत मिसळून राकण्याची शक्ति अप्सरांच्या अंगी असते सनजळांत.—व्हा त्यांच्यापासून दूर.—तपस्व्यांनीं वायकांच्या अंगांवरचा वाराहि टाळला पाहिजे.—पुरुषांचें स्वातंत्र्य, हिरावून घेऊन आपल्याप्रमाणेंच पुरुषांना परतच करणारी जगांतील सर्वांत मोठी मोहिनी म्हणजे स्त्री होय ! मी माझ्या स्वतंत्र सृष्टींत स्त्रियाच उत्पन्न करणार नाहीं.—यच्चावत् सर्व पुरुष—सर्व स्वतंत्र पुरुष—प्रत्येकजण परमेश्वराहूनहि अधिक मुक्त—अधिक स्वतंत्र !—माझ्या सृष्टींत माया नाही, मोह नाही, प्रारतंत्र्य नाही.—स्त्री म्हणजे परतंत्र—स्वातंत्र्य स्त्रियांच्या अंगी कधींच दिसणार नाही, अशीच स्त्रियांच्या शरीराची, मनाची, व बुद्धीची रचना परमेश्वरानें केलेली आहे. ह्या स्त्रिया माझ्या सृष्टींत नकोत, ह्यांना जाळूनच टाकलें पाहिजे.

पद ७ [राग भूप; तालं त्रिवट; चाल 'दीम् दारा दिर दिर']

ही तनमन लुवाडित् अदला; विलसन—मद नको नको
मजला ॥ धृ० ॥ सहज मदन दमवी नरगणा; मिळत

सतत सुखाचि सकलां, स्त्रीजन जरी तपोवले जळला ॥ १ ॥

ह्या बटूंना तुम्हीं फसाविलेंत, पण माझ्या नेत्रांतून निघणाऱ्या अग्नीच्या झोतांत तुम्हांला जळून खाक झालेंच पाहिजे.—अशा भितां काय ? भित्री स्त्रियांची जात, पुरुषांनाहि भित्रीच करून टाकते.—बटूंनीं, तुम्हीं काय म्हणून भितां ?

वृद्धा०:—ह्या जळतील म्हणून भितां—ह्या पाहुण्या आल्या आहेत—

विश्वा०:—शत्रु पाहुणा कसचा ? त्यांना पाठीशीं घालूं नका—या पुढें या, आणि जळायला तयार व्हा.

बाल०:—शत्रूला जळलेंच पाहिजे; पण गुरुजी, मरणापूर्वी ह्यांची खाण्यापिण्याची वासना तृत नको का करायला ? कोण मरायला लागला तर त्याच्या तोंडांत मस्तां मस्तां थोडेसें गंगोदक घालतात—ह्यांना जळायला तर घातलेंच पाहिजे, पण पक्क्या जळण्यापूर्वी थोडीशीं पळें चारलीं तर तितकेंच पुण्य नाहीका लागणार ?

[अप्सरांना पाठीशीं घालून हळूहळू मार्गें सरकूं लागतात.]

विश्वा०:—हा कोंवळेपणा माझ्या चेल्यांच्या अंगीं उपयोगाचा नाही. मृत्यूला जगांतून हांकलून लावणारांनीं मृत्यूहूनार्हे अधिक कठोर बनलें पाहिजे.—अशा लपून जाऊं नका—मुक्ताच्यानें माझ्यापुढें या—आणि जळायला तयार व्हा,—त्यांना तुम्हीं पाठीशीं काय म्हणून घालतां ? तक्षकाला पाठीशीं घालणाऱ्या इंद्रावर ज्याप्रमाणें तक्षकासकट अर्शांत पडण्याची पाळी आली, त्याप्रमाणें शिष्यांच्यासकट माझ्या तपश्चर्येचा अग्नी ह्यांचा बळी घेईल. इंद्राच्या समेंतील तुम्हीं अप्सरा ना ? या अशा पुढें जळायला; पाहूं दे इंद्र तुमचें कसें संरक्षण करतो तें,—या अशा पुढें जळायला.

[वृद्धा० बाल० व दोघी अप्सरा मार्गें सरत सरत जातात व मेनका येते.]

मेनका०:—ही मी आलें जळायला. आपल्या तपश्चर्येच्या अर्शांत मला एकदम जाळून खाक करून टाकावें आणि मृत्युलोकीं अवतरलेल्या माझ्या या देहाचें सार्थक्य करावें.—एकदम ह्या दासीला जाळून टाकावें—एकदम जाळून टाकावें—क्षणाचाहि विलंब नको. या पायाचें पुरतें दर्शन घेण्याचीहि पुरसत ह्या दासीला देऊं नये. नेत्राशीं नेत्र भिडवून आपल्या पराक्रमाचें कौतुक

करण्याची संधीहि ह्या दासीला देऊं नये.—एकदम जाळून टाकावे, जशी काय मी स्वर्गातून खालीं आलेच नाहीं, तर राखच स्वर्गातून खालीं उतरली—इतक्या जलदीनें मला जाळून टाकावे.—ह्या दासीला जाळून टाकावे.—हृदयार्शी हृदय बोलूं शकेल इतकी फुरसतच नको; एकदम ह्या दासीला जाळून टाकावे.

विश्वा०—त्या दोघी तशा मागच्या पायानें निघून गेल्या आणि तूं जळायला पुढें आलीस ! तूं कोण—त्या दोघी कोण—तुझें नांव काय ?

मेन०—माझें नांव आपणाला घेऊन काय करायचें आहे ! मला एकदम जाळून टाकावे. माझ्यामुळे आपल्या तपश्चर्येची पूर्तता झाली हाणजे झालें. टाकायचें होतें मला जाळून—एकदम जाळून टाकायचें होतें—उशीर काय ह्याणून ?

विश्वा०ः—पण तुझें नांव मला अगोदर समजलें पाहिजे ! इंद्राच्या कोणत्या अप्सरेला मी जाळून टाकलें तें मला समजायला नको का ?

मेन०ः—[स्वगत] डोळ्यांतला अग्नि बाहेर न पडतां आंत आंतच दडत चालला आहे.

विश्वा०ः—कां, नांव कां सांगत नाहीस ? एकदम जाळून मरायला तयार होणारी अशी धीट तूं कोण ?

मेन०ः—इंद्रसभेंतील प्रमुख अप्सरा मी मेनका.—मला मरणाचीं सुखें भोगाविशीं वाटलीं म्हणून इंद्रानें मला आपल्या आश्रमांत पाठविली आहे.

पद ८. [राग भूप; ताल एकताला; चाल 'अंजनविन रसना']

अंतचि जरि नसला, सकल सुखा अंतरला । नंदनवन विटलें;
घावें मरण मला ॥ धृ० ॥ विटणें मेलें, यम जरि शिवला ।

माहनि जाळुनि मज पावा नवसाला ॥ १ ॥

मी मरायलाच आपल्या आश्रमांत आलें आहे; मी जळायलाच आपल्या आश्रमांत आलें आहे; त्या माझ्या मरणाच्या सुखाआड आपण कां येतां ?—जाळून टाकायचें ना मला आतां; उशीर नको; एकदम जाळून टाका मला.

विश्वा०:—जाळून टाकतो; पण मेनके, मला अगोदर असें सांग, तुझ्या रूपलावण्यानें मला जिंकून माझ्या तपश्चर्येचा भंग करण्याकरितां इंद्रानें तुला पाठविलें हें खरें आहे ना ?

मेन०:—तपश्चर्येचा भंग करण्याकरितां मला पाठविलें नाहीं. आपल्या तपश्चर्येची आणि मृत्युलोकीं येण्याच्या माझ्या हासेची सफलता करण्याकरितां मला पाठविलें आहे.—मी मृत्युलोकीं आलों, क्षणांत जळून खाक झालें, पुन्हां स्वर्गांत गेलें; समुद्राच्या लाटेप्रमाणें जरा हाललें, डोललें, नाचलें; हीच मृत्यूची मौज ! ही मौज स्वर्गांत नाहीं.—मेनका दिसली, जळली, मेली; अशी लाट चंचलतेनें स्वर्गांत कधींच हालत नाहीं.—चंचलतेचें सुख स्वर्गांत नाहीं. तपश्चर्या करणारे आपल्यासारखे ऋषिवर मृत्युलोकांहून स्वर्ग कां श्रेष्ठ मानतात, हेंच मला समजत नाहीं. स्वर्गांत कोणतीच गोष्ट नवी नसते; सर्व जुनें; येथें क्षणाक्षणाला सर्वच सृष्टि बदलत असून, नवीनपणानें सर्व अणुरेणू नटलेले दिसतात !—हा नवीनपणा म्हणजेच मृत्यूचा पसारा, नव्हे का ? ही मृत्यूची मौज, होय ना ?—तुम्हीं मला जाळणार, म्हणजे ह्याहून जरा निराळी मेनका बनविणार, इतकेंच ना ? सदा नवीन होण्याच्या विलासाचें सुख भोगण्याकरितांच मी मृत्युलोकीं आलों आहे.—मला जाळून टाकलेंत तर त्यांत मला काडीचेंहि दुःख नाहीं. उलट विधात्याच्या नेहमींच्याच मृत्यूच्या मार्गानें जाऊन महातपस्वी विश्वामित्रऋषीहि नवीन सृष्टि बनवितां बनवितां विधात्याचेच चेले बनले, आणि मेनकेमुळें तसें झालें, असे माझे स्तुतिपाठ त्रिभुवनांत सर्व देव गायल्यावांचून राहणार नाहींत. म्हणून म्हणतें मला जाळून टाकायचें होते—क्षणांत जाळून टाकायचें—उगीच उशीर कां ?

विश्वा०:—मेनके, तुला जाळून टाकल्यानें मृत्यूच्या बाबतींत मी विधात्याचाच चेला बनतो आणि नवीन सृष्टि निर्माण करण्याची माझी मनीषा तृप्त होत नाहीं, असें मला टोंचून बोलण्याकरितां इंद्रानें तुला येथें पाठविलें हं ? टोंचून घालून पाडून बोलण्याच्या कामांत बायका पटाईत असतात—ममीं घाव बसलेला पाहून तुला गालांतल्या गालांत हंसावेंसें वाटतें हं ! मला वाटलें:

होतें तू नाचत येथील, माझ्या सभोवतीं नाचतच एकसारखी राहतील, आणि जला जिंकण्याची पराकाष्ठा नाचूनच करतील; पण मला पुरा क्रोधं चढून मी शिव्याशापांचा भडिझार करण्याच्या अगोदरच तू आपल्या जिभेचा पट्टा चालविला आहेस ! उद्दामपणामुळे मला जिंकतां येईल असें का तुला वाटतें ?

पद ९ [राग मल्हार; ताल एकताला; चाल 'घोर घोर घोर घोर']

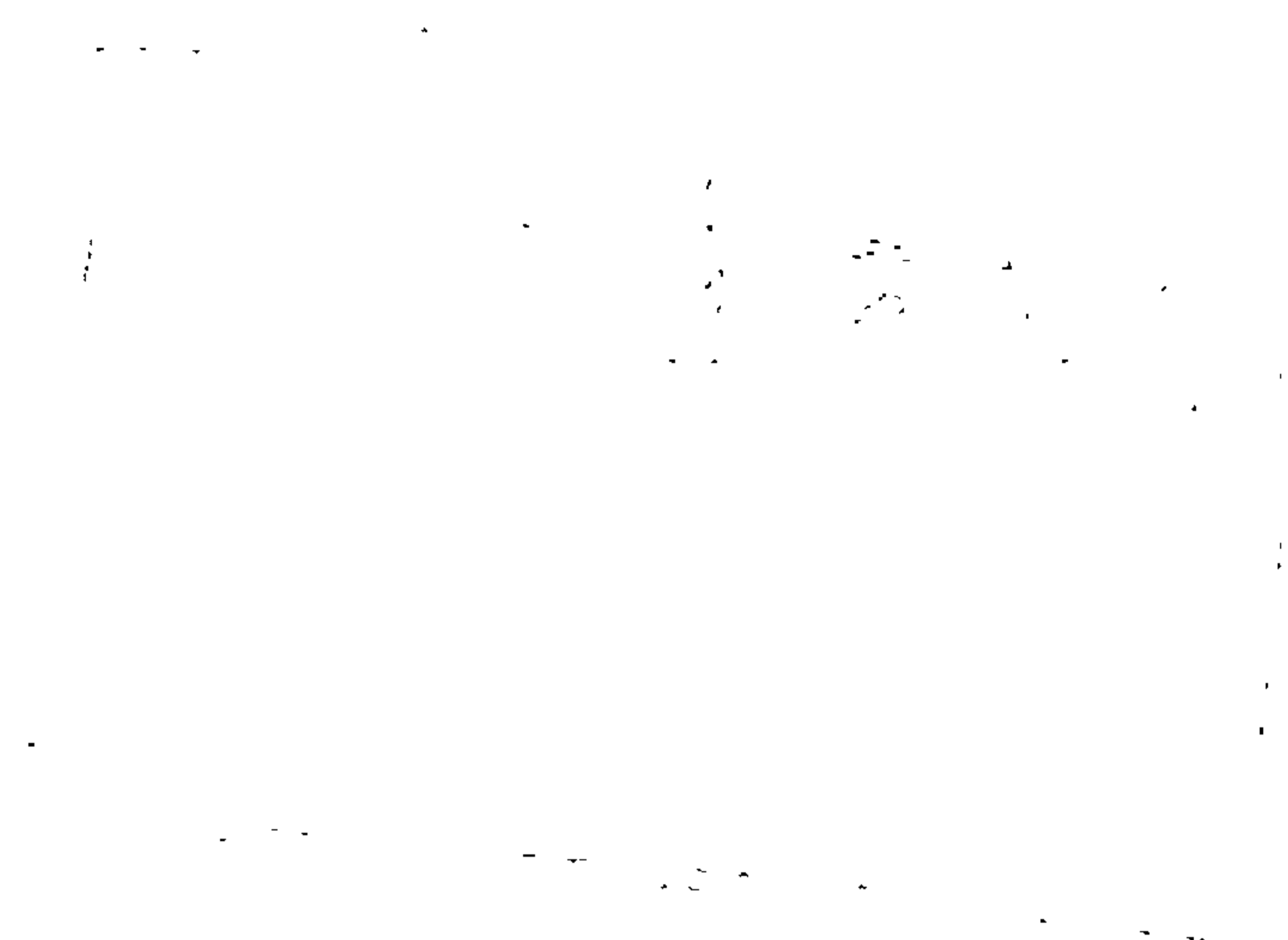
ढोंग धोट सोंग नीट, उपजत या लीला शिकवी छी सकला;
दर्प दाटला ॥ धृ० ॥ जन्मता वरावे, शिरीं वसावे; नरगण फसला,
उद्दाम अवला ॥ १ ॥

मेनके, तुला जाळल्यावर मृत्युलोकीं नवा देह धारण करतांना मनाई करण्याची ताकद माझ्या तपश्चर्येत आहे. पण तुला तरी बंदी केली असतां आयतेंच स्वर्गांत चढविशीं परत जावयाला मिळेल, हीच धमंड तुझी ना ? स्वर्गांतून त्रिशंकूला इंद्रानें हांकून दिल्यानंतर मीं नवीन तारामंडळ निर्माण करून त्रिशंकूच्या सभोवतीं देवांनाहि प्रदक्षणा घालावयाला लावल्या; हें तुला माहीत आहे ना ? मनुष्यानें मेलेंच पाहिजे, नेत्याशिवाय स्वर्ग दिसत नाहीं; ह्या विधात्याच्या रिवाजाला मी प्रथम हरताळ फांसला ! स्वर्गाहूनहि अधिक श्रेष्ठ असलेल्या देवतांच्या घरांत मानवी देह धारण करणाऱ्याला मी प्रथम नेऊन बसविलें. —मेनके, तुझ्या उद्दामपणामुळे मी तुला जर जाळली नाहीं,—उगीच उद्दाम होऊं नको, उगीच वेपवी होऊं नको, मृत्यूला कस्पटाप्रमाणें मानण्याची ऐट उगीच मिरवूं नको—

मेन०:—खरेंच मला जाळायचें होतें; क्षणाचाहि विलंब न लागतां जाळून टाकायाची होती मला.—इंद्राच्या आज्ञेप्रमाणें वागणारी अप्सरा म्हणून येथें आलें, आणि तावडतोच जळून जर परत गेलें नाहीं—तर—तर वाई—

विश्वा०:—तर काय होईल ?—सांगना काय होईल तें ? गप्प कां ? तर—तर—काय होईल ?

मेन०:—माझें प्रेम आपणावर बसून, आपलेंहि प्रेम माझ्यावर.—

मेतकाः—आप्ली अयका पुरुषांपासूनच शिकव्यो—

[पृ. १३]

विश्वः—उदाम—उदाम—माझे प्रेम तुझ्यावर ! उदाम—उदाम—तुझे प्रेम
माझ्यावर—लबाड—लबाड ! बायका लबाड, मानी आणि उदाम असतात.—
जातच खराब; स्वर्गांत असो का पृथ्वीतलावर असो, जातच खराब.—तुझे प्रेम
माझ्यावर—उदाम—उदाम—आपली पायरी सोडून दुसऱ्याच्या डोक्यावर हां हां
म्हणतां वसण्याची हौस बायकांना फार.—गर्विष्ठ—उदाम—लबाड—

पद १०. [राग—कामोद, ताल—त्रिताल, चाल—‘प्यारी पकर गई’]

सदा परचढचि हा तोरा, छद्मी अपसरा; फसवित डोल, वस
बोल, कर्म फोल ॥ धृ० ॥ झटपट आली, श्रेष्ठचि ठरली;

थाटमाट नट्या नखरा ॥ १ ॥

माझे प्रेम तुझ्यावर वसू शकेल, आणि तुझ्या नादीं लागून मी माझ्या तपश्चर्येचें
मातेरें करून घेईन, असें तुला वाटतें तरी कसे ? इंद्राला तसा भ्रम होऊन
यानें तुला इथें पाठविली, पण मला प्रत्यक्ष पाहिल्यावर तुझ्या डोक्यावरची
धुंदी उतरली पाहिजे होती.

मेनः—आपण मला पाहिल्या क्षणाला जाळली असती—पण तसें झालें
नाहीं; मग आपलें प्रेम माझ्यावर वसलें, असें मला कां वाटूं नये ? ह्यांत कोठें
चुकलें वरें ? सांगायचें होतें नीट समजून.

विश्वः—चंचल चोचले बोलण्यांत भरले उरें ! टोंग, लबाडी,
उदामपणा आणि गर्व—हे तुहां बायकांचें दुर्गुण—

मेनः—आह्मी बायका पुरुषांपासूनच शिकलों—होय पुरुषांपासूनच—तप-
स्व्यांनीच आह्मांला ह्या गर्वाचा धडा बालून दिला—विधात्याच्या सृष्टीहून
निराली सृष्टि उत्पन्न करूं पाहणाऱ्या तपस्व्यांनीच ही धिटाई बायकांना शिक-
विली. होय ना ? असेंच ना ? मग ह्या पायाची दासी मी कां होऊं नये ?

विश्वः—तुहीं बायका अशा गर्विष्ठ आणि उदाम, हाणूनच बायकां-
शिवाय पुरुषांची जात उत्पन्न करण्यासाठीं तपश्चर्या मीं चालविली आहे; आणि
विधात्याला जें साधलें नाहीं, तें मी सिद्ध करून दाखविणार आहे. बायकांच्या ह्या
उदाम व गर्विष्ठ जातीकडे पाहून विधात्याच्या डोक्यांतून नेहमीं अश्वेत असतात—

मेन०:—कोणी सांगितलें आपणांला हें ? अगदीं खोटे आहे—बायकांच्या-बद्दल भलत्या सलत्या कंड्या पुरुषांच पिकवितात; आणि उलट बायकांनाच ल्याड हाणतात !

पद ११.—[राग यमन; ताल त्रिवट; चाल 'रेहो पिहरवा']
सर्वा नर खरा गुरु बरवा । भाविक भावा देई अवला निज
पतिदेवा ॥ धृ० ॥ अहंकार उलटा, नर जरि खोटा ह्मणे स्त्रीस
कुलटा; न्याय द्यावा ॥ १ ॥

बायकांची जात निर्माण केल्याबद्दल विधात्याला वाईट वाटते, ही खोटी बातमी आपणाला सांगितली कोणी ?

विश्वा०:—बायकांशिवाय पुरुषांची जात निर्माण करण्याची माझी तपश्चर्या चालली आहे असें ऐकून विधात्याला ततोष झाला, असें नारदमुनींनीं स्वतः मला सांगितलें. बायकांच्या सृष्टीला जर विधाता संतुष्ट असता तर माझ्या तपश्चर्येबद्दल विधात्याला आनंद कां झाला असता ?

मेन०:—नारदमुनि सांगतात एक, त्याचा अर्थ भलताच तुम्हीं करीत असता, आणि उगीच नारदांना आगलावे म्हणून लोक दोष देत असतात ! विधात्याचें दर्शन मला स्वर्गांत नेहमीं घडत असतें. काल परचां तेखां मृत्युलोकीं यायचे वेळीं लागोपाट तीन वेळां मला विधात्याचें दर्शन घडलें, आणि तुझ्यासारखी सुंदर मूर्ति माझ्या हातून पुन्हां घडणें शक्य नाहीं, असें त्यांनीं मला सर्व देवांच्या देखत सांगितलें. तेव्हां 'स्त्रीजात धन्य होय' असेच उद्गार सर्व देवतांच्या तोंडून निघून स्त्रियांच्या प्रशंसेनें त्रिभुवन दुमदुमत राहिलें ! त्या वेळीं प्रसन्न होऊन ब्रह्मदेव स्वतः मला म्हणाले, स्त्रियांची कोमल, सुंदर आणि श्रद्धालु जात निर्माण करून, पुरुष वेफाम होण्याच्या भीतीतून मी मुक्त झालों आहे. स्त्रीजातीविषयी विधात्याचें खरें मत हें असें आहे. नारदमुनींच्या म्हणण्याचा अर्थ भलताच करून आपल्या आणि माझ्या प्रेमांच्या आड आपण कां म्हणून जातां ?

विश्वा०;—तुझे आणि माझे प्रेम ! दुसऱ्याच्या गळी पडण्याची विद्या तुला चांगली साधली आहे. ब्रह्मदेव तुझ्याशी नेहमी बोलतो म्हणून तू शेपरून गेली आहेस; पण शिरजोरपणा विश्वामित्राच्या आश्रमांत चालणार नाही. येथे येतांना ब्रह्मदेवाने तुला आशीर्वाद दिला काय ?

मेन०:—ब्रह्मदेवच काय सर्वच देव वायकांशीच बोलत असतात; वायकांचा भक्तिभाव देवांना पटतो. पुरुष तपस्वी झाले तरी केव्हां उलटतील, ह्याचा नेम नसल्यामुळे पुरुषांवर देवांचा विश्वासच बसत नाही.

पद १२ [राग सिंदुरा; ताल दीपचंदी; चाल 'थेरी ननदिया']

श्रद्धा नच नरा, भक्ति नच, नच भाव जरा ॥ धृ० ॥

मीच जगांत, म्हणे नर हा, मीच मीच सारा ॥ १ ॥

देवांचा आशीर्वाद नेहमी वायकांच्याच पदरी पडतो.

विश्वा०:—आणि त्यामुळे वायका शिरजोर होतात. वडकडीत तपश्चर्ये-शिवाय मी दुसरे तिसरे काही जाणत नाही. देवाबद्दल्या भक्तिभावाचे हे खूळच जगांतून मुळासकट मी उपटून काढणार आहे. म्हणून वायका माझ्या सृष्टीत मला मुळीच नकोत.—जा, विधात्याच्या सृष्टीचा अंमल जेथे असेल तेथे जा, माझ्या सृष्टीत तुझी जरूरी नाही. जा, विधात्याच्या सृष्टीत परत जा. येथे तुझे काम नाही, जा मुक्ताट्यानं परत.

मेन०:—पण आपण मला जाळणार होता, तो बेत तर रहित झाला ना? आतां जाळण्याइतका राग नाहीना ?

विश्वा०:—जाळणार होतो—जाळीनहि कदाचित—पण तू आल्यापावलीं परत जावेस हे अधिक चांगले !

मेन०:—मी नाही परत जायची ! जाळले पोळले तर खुशाल जाळा पोळा, नाही ना नाही. ह्या पायांचे एकदां दर्शन झाल्यावर मी काय म्हणून ह्या पायांपासून दूर होऊं ? पृथ्वीतलावर आपणच मला इंद्र, चंद्र सर्व देवता आपणच मला आहां ! पृथ्वीचा अंश धारण करून जोंपर्यंत मेनवा

आहे "तौपर्यंत मेनकां ह्या पायापार्श्वींच राहणार ! माझा पृथ्वीचा अंश जळ-
प्याचें, राख करून समुद्रांत फेंकून देण्याचें, आकाशांत उडवून देण्याचें, किंवा
पृथ्वीत गाडून टाकण्याचें काम आपलें आहे, माझें नव्हे. ह्या पायाशिवाय
माझ्या भक्तिभावाला दुसरा देव माहितच नाही.

विश्वा०:—तशी माझी सेवा करतां करतां माझ्या शिष्याप्रमाणें पांडव्या
शुभ्र केसांच्या जटा तुझ्या डोक्यावर बसतील, आणि तुझें तें म्हातारपण पाहून
खजील होऊन तुला परत जावें लागेल. तेव्हां आतां तारुण्याच्या भरांतच
परत गेलीस तर काय वाईट ?

मेन०:—तारुण्याचा भर म्हणजेच माझें लावण्य, ही सुठी कल्पनाच
चुकीची आहे. तारुण्य स्त्रियांना अधिक शोभा देतें हें खरें, पण तारुण्या-
शिवाय स्त्रियांच्या अंगी कितीतरी मोडक गुण असतात. स्त्रियांच्या
तसल्या सद्गुणांची मोजदादच पुरुषांना करतां यायची नाही. स्त्रीजातीच्या
तसल्या त्या सद्गुणांची मी बोलती चालती पुतळी आहे. स्वर्गांत माझ्या लावण्याची
प्रशंसा पुढेपुढे तेवढे करतात असें नाही. ब्रह्मा, विष्णु, महेश ह्यांच्या-
सारख्या सृष्टीतील प्रमुख देवांच्या वरच्या वायकांना—सर्व देवींना—स्त्रियांचे
सद्गुण शिकण्याकरितां माझीच आराधना करावी लागते. ब्रह्माकुमारी सरस्वती,
विश्वांतलि सर्व विद्वत्तेचा आणि ज्ञानसत्राचा ओघ स्वयंसिद्ध आनंदांतच नेहमी
डुलत राहावा ह्मणून ओंकाराचा उच्चार कसा करावा हें शिकण्याकरितां, फिरून
फिरून माझ्या पायापार्श्वीं येऊन बसते; मी गाण्याच्या भरांत आलें हाणजे खरा मूळ
उच्चार तिला ऐकावयास मिळतो. जगाची जोपासना करणारे श्रीविष्णु अवतार
ध्यावयास निघाले असतांना पतीच्या मदतीकरितां धांवणारी लक्ष्मी, त्या लग्नवर्गांत
वेळ काढून, पृथ्वीतलावर गेल्यावर श्रीविष्णूच्या मनाला विसावा देण्याकरितां
कसें नेसावें, कसें नटावें, कसें चमकावें, हें मजकडे वारंवार पाहून शिकून जाते !
जगाच्या संहाराचा वैफ अंगावर चढून तांडवनृत्यास श्रीशंकर ज्यावेळीं सुरवात
करतात त्यावेळीं महामृत्यूचा तो नाच देताल होऊन सृष्टीचा चुराडा नाहक
होऊन नये ह्मणून श्रीशंकराला सांवरून धरणारी श्रीशंकराची अर्धांगी पार्वती,

माझ्या रोजच्या सहज चालण्यापासून नाचाचें मर्म शिकण्याकरितां नंदन-
वनांत माझ्याच वाटेवर मुद्दाम हाणून नेहमीं उभी राहते ! सरस्वती, महालक्ष्मी,
आणि पार्वती एकवटून आपली सेवा करावयास आल्या आहेत असें समजा,
आणि ह्या मेनकेला—देवींच्या त्रिमूर्तीला—आपल्या तपश्चर्येची सेवा करूं द्या.

पद १३ [राग काफी; ताल त्रिवट; चाल ' कोन गावको छोरा ']

भक्तिभाव हा, घ्या सेवा; रुचिर रूप तपनांत तापवा; गोड गोड
मज बोलवा ॥ धृ० ॥ अमर कलांसि मम देह धरी, सत्य सत्य
त्या राववा ॥ १ ॥

मग ठेवून घ्यावयाची ना मला ? मी राहूंना आपल्या आश्रमांत ? जाळून तरी
टाका, नाहींतर ठेवून तरी घ्या. राहूंना मी आश्रमांत ?

विश्वा०:—[स्वगत] बायकांची वटवट मोठ्या विद्वानांनाहि घोटाळ्यांत
टाकते म्हणून म्हणतात तें खोटें नाहीं; गोंधळून गेल्यासारखें मला झालें आहे !

मेन०:—इतका कसला विचार करायचा ? वसिष्ठ महर्षींच्या शबला
कामधेनूमुळें तो आश्रम जसा सबल ठरला आणि ब्रह्मतेजापुढें क्षात्रतेज व्यर्थ
होय असे जसे उदार आपल्या तोंडून निघाले, त्याप्रमाणेंच माझ्या सेवेमुळें
सर्व पृथ्वीचें पालन करणारें तेज आपल्या आश्रमांत जन्वास आलें असें वसिष्ठ
महर्षीहि बोलूं लागतील !

विश्वा०:—मेनके, तुझी वटवट पुन्हां सुरू झाली ! बायकांच्या टक्ळीपुढें
पुरुषांना माघारच घ्यावी लागते. मी तुला जाळीत नाहीं आणि ठेवूनहि घेत
नाहीं. दृष्टीस पडलीस म्हणजे तुला टाळीन—आणि कंटाळून कंटाळून तुला
निघून जावें लागेल. [जातो

मेन०:—मी कंटाळून निघून जाणार ! आपली तपश्चर्या विधात्याच्या
कार्याला जुंपण्याच्या अगोदर मला मृत्युलोकचा कंटाळा कसा येईल ? मी ह्या
आश्रमांत तर आतां राहिलेंच. पहिल्या चक्रमकीत माझाच जय झाला. पण
पुढें पाऊल कसें टाकायचें ? हे तपस्वी, ह्यांची सेवा कशी करायची ? त्यांना

जें जें आवडेल तें तेंच करावें; येथून निघून जा म्हणून सांगतील ! नाही, मला टाळतील—माझ्या नजरेस पडायचे नाहीत—बोलायचेच नाहीत—विचारपूस करायचे नाहीत—हां—हां—पृथ्वीवरचे लोक मरणाला कां वाईट समजतात, हें आतां मला समजलें. मेल्यानंतर प्रियकर भेटत नाही, बोलत नाही, विचारपूस नाही, कांहीं नाही; आम्हां स्वर्गांतल्या अप्सरांना ही मृत्यूची हिकमत समजत नाही आणि त्यामुळें इतर विलासाप्रमाणें मृत्यु ही लीलाच आहे असें वाटतें. मृत्यु म्हणजेच विरह. मृत्यूचें हें विरहाचें आणि दुःखाचें स्वरूप मला दाखविण्याचा स्वारीचा बेत दिसतो ! अशा विरहाच्या स्वरूपांतील मृत्यूवर उपाय कोणता ? विरह नसतांना जी सेवा करायची तीच सेवा विरहांतहि सतत करीत राहणें, हाच मृत्यूवर मुख्य उपाय आहे. विचाराला उगीच फाटे न फोडतां, मला ठेवून घेतली आहे अशा पूर्ण श्रद्धेनेच मी सेवा करणार. माझी श्रद्धा माझ्या नवसाला पावलीच पाहिजे.

पद १४ [राग शंकरा; ताल त्रिवट; चाल 'केशव हा गमला']

सन्निध जी सेवा, सेवा तीच सुखदा विरही
जनाला ॥ धृ ॥ सौख्य असें विमल करा,
सहजचि मारा मग विरहाला ॥ १ ॥

अंक पहिला समाप्त

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला.

[स्थळ—विश्वामित्राची पर्णकुटिका. ब्रह्म वृद्धानंद प्रवेश करितो.]

वृद्धा०:—ह्या इंद्रसभेंतील अप्सरा आम्हां वृद्धांचा मनापासून तिटकारा करितात. एकटी मेनका काय ती आम्हां सर्व तपस्व्यांची सेवाचाकरी बरोबर करिते—पण सेवाचाकरी करितांना आमच्या डोक्यांना डोळाहि भिडवीत नाहीं ! काय करावें, ही पांढरी दाढी कशी काळी होईल—अजिबातच निघून जाईल तर फार चांगलें होईल. आमचे गुरुजी ह्या नारळाच्या झाडाला नवीन पुरुष लागतील आणि स्त्रियांच्या कचाट्यांतून मानवी जात कायमची सुटेल, अशी व्यवस्था तपश्चर्येच्या जोरावर करणार आहेत. रोज नारळ फोडतांना मला दिसतें, नव्या पुरुषांच्या डोक्याची कवटी तर गुरुजींनीं चांगली घडविली आहे. पण त्या कवटीवर भरपूर पांढरे आणि पिंगट केस ठेविले आहेत ! तीं सगळीं दोरखंडें पुरुषांच्या हनवटीवर कायमचीं चिकटून रहाणार कीं काम ? आमच्या गुरुजींच्या सृष्टींत केरसुण्या आणखीं दोरखंडें पुरुषांच्या हातापायावर आणि डोक्यावर आपोआप उगवत राहणार. घरांत वायकोच नव्या सृष्टींत नाहीं, पुरुषांना घरांतल्या घरांत बांधून ठेवण्याला दोरखंडें उपयोगी पडतील; आणि केरपोतेरेंहि पुरुषांनाच करावें लागणार, केरसुण्यांची ददात नाहीं ! दाढी पाण्यांत भिजवून घरभर फिरविली म्हणजे पोतेच्याचें काम आपोआप होणार आहे. ह्या सर्व सोई नरवंटीच्या डोक्याच्या नव्या सृष्टींत होतील खऱ्या, पण आज मी ह्या माझ्या दाढीचें काय करूं ? येरे बालमूर्ति तूं ये, नाहीं तर च्वालामुखी तूं ये, आणि आपला मंत्र म्हणून माझ्या ह्या दाढीला आग लावून दे.

पद १५ [राग विहाग; ताल त्रिताल; चाल 'आणी जल नयनासि']

रोगासम चिकटे वदनाला, हनुवरि कैसें साहु जटेला ॥ धृ० ॥

कुश्रपिष्टाचि, वृद्ध दशेला पाहुनिया, बोले नव बाला ॥ १ ॥

येरे ज्वालामुखी लवकर ये, आणि माझ्या ह्या दाढीला आग लावून दाढीमिशी नसलेला चेहरा— [ज्वालामुखी व यौवनिका येतात.

ज्वाला०:—बटु वृद्धानंद, हा पहा माझा दाढीमिशी नसलेला चेहरा !

वृद्धा०:—कोण बटु ज्वालामुखी ! ज्वालामुखीच का तूं ! खास नव्हे ज्वालामुखी ! ज्वालामुखीची पांढरी दाढी माझ्याहून अधिक लांब होती—बायकांच्या लुगड्यांच्या पदरानें पावलांच्या घोट्याची खबर घेतली पाहिजे, त्याप्रमाणें साधुसंतांच्या पांढऱ्या दाढीनें स्वतःच्या पायाच्या नखांची किंवा पायांवर मस्तक टेवणाऱ्या गालांची आणि ओंठांची खबर घेतली पाहिजे, असा सर्व बटूंचा सिद्धांत आहे; आणि ह्या सिद्धांताला धरून जर कोणाची दाढी असेल तर ती बटु ज्वालामुखीची आहे, हे विश्वामित्र गुरुर्जांच्या आश्रमांत प्रत्येकाला माहित आहे.—हं तूं ज्वालामुखीच नव्हेस.

यौव०:—मी सांगतें तुझाला काय झालें तें, आश्रमांत प्रवेश करतांना—

वृद्धा०:—तीन महिन्यापूर्वीं तीनच अप्सरांनीं आश्रमांत प्रवेश केला, आणि तूं चौथी कोण ?

यौव०:—त्यावेळीं आम्हीं चौघींनीं प्रवेश केला आणि मी यौवनिका इकडच्या वाटणीला आलें—

वृद्धा०:—इकडच्या वाटणीला आणि तिकडच्या वाटणीला, असला भेद आश्रमांत नाही हं !—येथें सर्वांना सारखी वाटणी. गुरुर्जांची आज्ञा आहे, आश्रमांत अप्सरेशीं नुसतें बोलावें पण कोणी जर त्यांच्या जाळ्यांत सांपडला तर त्या बटूला आणि त्याच्या अप्सरेला ताबडतोब जाळून टाकण्यांत येईल. ह्या अटीवरच अप्सरांना कांहीं वेळ येथें थारा मिळाला आहे. तेव्हां म्हणतों इकडचें आणि तिकडचें नातें लावूं नका. ज्वालामुखीची उगीच राख होईल.—ज्वालामुखी, तुझी दाढी कशी नाहीशी झाली ? स्त्रियांना जाळण्याची आज्ञा ज्यावेळीं सोडली त्यावेळींच आमची दाढीमिशी जळून नाहीशी व्हायला पाहिजे होती. कारण दाढी झाली तरी स्त्रीलिंगी आणि मिशीहि दाढीचीच मावशी ! ह्या दोन स्त्रियांनीं आमचा चेहरा व्यापून टाकणें म्हणजे काय ? आणि हें सर्व विश्वामित्र गुरुर्जांच्या आश्रमांत ! तुझी दाढी कशी नाहीशी झाली ?

ज्वाला०:—बायकांना केव्हांहि सवत खपत नसते; हिनें पहिल्या भेटीलाच माझे पाय धरले—

यौव०:—पायांवर लोळणाऱ्या ह्यांच्या दाढीची आणि माझी गांठ पडल्या-बरोबर इंद्रानें दिलेला मंत्र म्हणून मी ह्यांची दाढीमिशी—

वृद्धा०:—उपटून काढली !—अशा कारागीर आणि हुषार बायका पाहिजेत. चेहऱ्यावर केस उगवला कीं त्यांनीं तावडतोच उपटून काढला पाहिजे. च्वाला-मुखी तूं दशसहस्र वर्षांचा म्हातारा असतांना अप्सरेचा स्पर्श होण्याबरोबर एक-दम तरुण झालास हं !

यौव०:—तुमच्या मनांत तरुण व्हायचें आहे का ? तुमच्या बरोबर बोल-णाऱ्या त्या मदनिकेचीं आर्जवें करा. मदनिकेला तारुण्याचा मंत्र येतो, तिनें तुमच्या दाढीवरून हात फिरविला म्हणजे एकदम तरुण व्हाल.

ज्वाला०:—खरचें वृद्धानंद, तूंहि माझ्याप्रमाणें तरुण व्हावेंस असें मला वाटतें. दहा हजार वर्षांनीं पुन्हां तरुण झाल्यामुळे मला किती आनंद झाला आहे ! गुरुजींनीं कितीहि आग्रह केला तरी मी पुन्हां कांहीं केल्या म्हातारा होणार नाहीं.

वृद्धा०:—तुम्हीं सगळे तरुण वांड पुन्हां होणार आणि मला एकट्यालाच हा पांढऱ्या दाढ्यांचा भार सोसावा लागणार असें दिसतें. बटु च्वालामुखी, म्हातारपणापेक्षां तरुणपणांत खरोखरच अधिक सुख आहे का ? तरुणपणाचा वीट आला म्हणून तर मी म्हातारा होऊन गुरुजींच्या नादीं लागलों. कायरे होऊंच का मी तरुण—का नको म्हातारपणच बरें ?

ज्वाला०:—मी कांहीं पुन्हां म्हातारा होणार नाहीं, हें खास ! वृद्धानंद, तारुण्याची काय मौज सांगूं ?

पद १६ [राग सारंग; ताल त्रिवट; चाल ' सत्र बन ']

सकलहि सुख लाभे यौवना, सुख मनांत जगांत सुख तरुणा,
दिसली पुरली कामना ॥ धृ० ॥ तरुण देह रमतो विलासीं;
सतत वृद्ध निजतो उपाशी, विफल दुवळी वासना ॥ १ ॥

ही यौवनिका जोंपर्यंत पृथ्वीतलावर मानवी देहांत आहे तोंपर्यंत तर म्हातारा होण्याची गोष्टच बोलूं नकोस.

यौव०:—आपण जोंपर्यंत माझ्या मर्जीप्रमाणें वागाल तोंपर्यंत मी पृथ्वी-तलावर राहीन; आणि माझ्या मर्जीबाहेर जर वागलांत तर बजावून ठेवतें, मी एका क्षणांत इंद्रसभेकडे निघून जाईन.—वागायचें ना अगदीं मी सांगेन तसें—प्रत्येक शब्द झेलला पाहिजे.

ज्वाला०:—अगदीं प्रत्येक शब्द—

वृद्धा०:—वाईलवेडा, घरकोंबडा, अप्सरेचा गुलाम, म्हणून कोणी म्हटलें तर लाज लज्जा धरायची नाही—हं ज्वालामुखी दे कबुली—कांकू कां—दे कबुली.

यौव०:—दिलीच पाहिजे तशी कबुली.—माझा गुलाम म्हणून कोणी म्हटलें तरी वाईट वाटतां कामा नये—व्हायचें ना माझा गुलाम—कां अशी अळमटळम—किर्तीदा तरी तुझा गुलाम, तुझा गुलाम, म्हणून मला शरण आलां आहां, मग ह्यांच्यापुढें कां लाजतां ? करायचें होतें कबूल, गडे गुलाम आहे म्हणून; कबूल करायचें होतें—त्यांत एवढें दुःख कसलें ? एकांतांत जें खरें तेंच बाहेरच्या जगांतहि खरेंच असलें पाहिजे. लपंडाव आम्हां अप्सरांना नाही हो खपत.—करायचें ना कबूल गुलाम म्हणून—नाहीं ? नाहीं ! मी अशानें रागावेन बरें, सांगून ठेवतें.

वृद्धा०:—नुसंती दाढी मिशी काढून प्रायश्चित्त भागत नाही, ज्वालामुखी, अन्तःकरण शुद्ध झालें पाहिजे, आणि दासाची वृत्ति रक्तांत भिनली पाहिजे; एरव्ही अप्सरा मिळत नाहीत. अप्सरा स्वर्गांत वाटेवर पडल्या आहेत पण पृथ्वीवर नाही हो तसें.

ज्वाला०:—येथेंहि तपस्व्यांच्या वाटेवरच अप्सरा पडल्या आहेत. पावलीं-पावलीं टेंच लागेल एवढा मोठा घोळका तपस्व्यांच्या सभोंवतीं येथेंहि अप्सरांचा असतो. ती पहा मेनका गुरुजींनीं रागावूं नये म्हणून डोक्यावर पाण्याचा घडा घेऊन कशी सेवा करीत आहे. यौवनिके, तुलाहि मेनकेप्रमाणेंच माझी देखील सेवा अशी करावी लागेल, समजलीस.—मेनका कशी सेवा करीत आहे पहा.

[डोक्यावर पाण्याचा घडा घेऊन मेनका येते.]

यौव०:—गडे मेनके, घडा खालीं उतरायला हात लावूं का ?

मेन०:—नकोगवाई, मी दुसऱ्याची मदत घेतें असें जर त्यांना समजलें, तर माझी सेवाच घ्यावयाचें होणार नाहीं.

यौव०:—पण, तुझ्या नाजूक देहाला तो जड होतो ना ?

मेन०:—जड आणि हलका—मनापासून रावणाऱ्यांना जडच चांगला—नाहीं तर रावणें तें कसलें आणि त्यांत सुख तें काय होणार ? (मेनका घडा खालीं ठेवते.)

ज्वाला०:—पाहिलेंस यौवनिके, तूं देखील असेंच राबलें पाहिजेस, नाहीं तर मी रागावेन.

यौव०:—अहारे रागाविणारे—दिवे ओंवाळा रागावर—माझे खेटर अडलें आहे असें रावायला.—मेनका खुळी आहे. विश्वामित्रापुढें नाचायचें सोडून पाणी भरित राहिली आहे; झोंपडी सारविल्याशिवाय हिला चैन पडत नाहीं; आणि इथला केर काढण्याकरितांच इंद्रानें हिला येथें पाठविलें आहेसें वाटतें. मृत्युलोकीचें वेड ह्मणतात तें हेंच. मी नाहींग बाई असलें वेड कधींहि पांघरायची. नाजूक फुलांचा गालीचा जर तुझीं पसरलात तर एखादें दुसरें माझे पाऊल नाचल्यासारखें तुम्हांला दृष्टीस वर्षसहा महिन्यांनीं पडलें तर पंडेल. अप्सरेचीं आर्जवें करतांना दहापांच जन्म घालवावे लागतात, तेव्हां अप्सरा जरा गालांतल्या गालांत हंसली तर हंसली !—मी रागावेन म्हणे, कोण मीक घालणार तुमच्या रागाला ?

वृद्धा०:—कां ज्वालामुखी, रागाविण कांहीं शिल्क आहे का ? ज्वाला कांहीं दाखवा.

यौव०:—प्रत्यक्ष आगीच्या ज्वालेचेंहि अप्सरांच्या अंगाच्या ज्वालेपुढें कांहीं चालत नाहीं. मग ह्यांची काय कथा ?

वृद्धा०:—दूर दूर आहेस तोंपर्यंत जिवंत आहेस; जवळ गेलास कीं ज्वालामुखी भस्मच होशील.

यौव०:—तुम्हीं नको त्यांचा इतका कैवार घ्यायला. हें पहा मी कांहीं केल्या अशी सेवा करायची नाहीं—

मेन०:—गडे यौवनिके, सेवा करण्यांत कांहीं कमीपणा नाही.

यौव०:—अग स्वर्गांतलीच का तूं मुख्य अप्सरा मेनका ?

मेन०:—अग हा स्वर्ग नाही, ही पृथ्वी आहे, हा मृत्युलोक आहे; आणि आम्ही अप्सरा मृत्युलोकच्या देहांत आहोत. स्वर्गांत मानवी देहहि नाही आणि सेवेचें सुखहि नाही. पण येथे शरीर रावविणें हेंच सुखाचें साधन मुख्य आहे. येथे मृत्युलोकी क्षणाक्षणाला शरीर मरत असते, आणि प्रत्येक क्षणाला मनुष्य स्वतःच्या श्रमानें तें ताजें तवानें करतो; म्हणून स्वतःच्या पराक्रमाचें सुख मनुष्याला मिळतें.—स्वर्गांत पराक्रमाचें सुख नाही. येथे मी पाणी भरलें, केर काढला, मी महर्षींच्या तपश्चर्येची व्यवस्था लावली, प्रत्येक बारीक सारीक गोष्टींतहि मी, माझा पराक्रम, आणि माझें सुख प्रत्येक क्षणाला नव्या रंगांनीं आपोआप नटलेलें दिसतें !—स्वर्गांतून मी आले त्यावेळीं मला वाटलें, ह्या मानवी देहाला घेऊन मी काय करूं ? पण आतां सेवेकरितां रावावयाला लागल्याबरोबर ह्या मानवी देहाच्या अणुरेणूंंतहि स्वर्गसुख सांठलें आहेसं मला वाटतें. मनोभावे रावणें म्हणजेच पृथ्वीवरचा स्वर्ग. क्षीरसागरांतल्या सुखाला दूर सारून परमेश्वरहि मृत्युलोकच्या ह्याच रावण्याच्या सुखासाठीं अवतार घेत असतो.

पद १७ [गजल; ताल केरवा; चाल 'जुदाइमे तेरे']

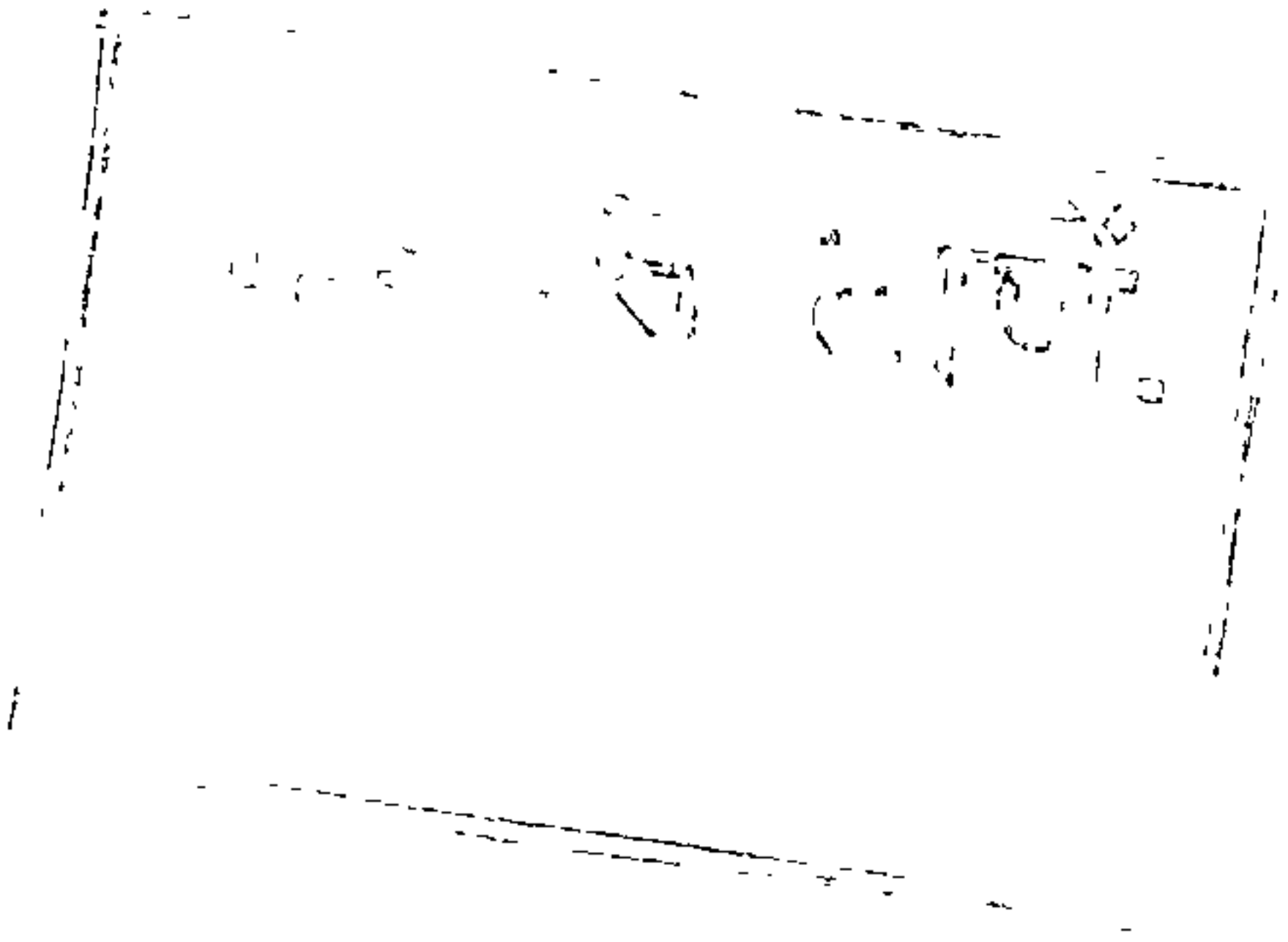
इथेंचि थारा पराक्रमाला; म्हणोनि देवा जन्म आला ॥ धृ० ॥

परोपकारें सुखीच झाला, तनूसि क्षिजवित जगांत ठेला;
तो शिकवितो या सेवेला ॥ १ ॥

शरीर रावविण्याचें हें सुख स्वर्गांतल्या सुखाची आठवणच होऊं देत नाही.

[मेनका झोंपडीजवळचा केर काढूं लागते.]

यौव०:—तुला विश्वामित्र महर्षींना प्रसन्न करून घ्यावयाचें आहे, म्हणून तसें वाटतें. माझ्यावर हे सर्व थेरडे अगोदरच प्रसन्न आहेत. मी काय म्हणून पाणी भरूं आणि केर काढूं ?—तुम्ही या माझ्या मागून आणि माझ्या झोंपडीसमोवारचा असा केर काढा, आणि माझ्याकरितां असें पाणी भरून देवा.—मुकाट्यानें या माझ्यामागून, नाही तर मी रागावेन बरें. [जाते.

स्वात्मसुखीः—नाहीं चुकळों, मी माझ्या श्रीसुखांत मारुन वेतो—

वृद्धा०:—जा, देखाय्या घागरी घेऊन जा बाईसाहेबांच्या भागोभाग; दास सेवेला हजर आहे, हा मंत्र जपून पायावर लोटांगण घाल—जा, सेवेकरी, जा—

ज्वाला०:—मी रावणार ! मी हिच्यासाठी केर काढणार ! वृद्धानंद, गुरुजींची आज्ञा आहे, गुरुजींनीं मेनकेच्या अंगाला स्पर्श केल्याशिवाय आम्हीं बट्टींनीं ह्या अप्सरांच्या अंगाला हात लावतां कामा नये—माझा नाइलाज आहे—तशी आज्ञा नसती तर लाथ मारून या यौवनिकेला रावायला—[यौवनिका येते.

यौव०:—कां येतां कीं नाहीं माझ्या मागून ? कोणत्या गुलगुल गोष्टी एकांतीं मजबरोबर बोलत असतां—तुमच्या तपश्चर्येची धिंड काढीन म्हटलें धिंड काढीन—येतां ना ?

ज्वाला०:—पण मीं येत नाहीं कुठें म्हटलें ? तूं पुढें हो, मी आलोंच भागोभाग—

यौव०:—चटचट पाऊल उचलून या माझ्या मागून. [जाते.

ज्वाला०:—असा राग येतो, सर्व तपश्चर्या खर्च करून, हिचे कान धरून, श्रीमुखांत दोन चांगल्या—[यौ. येते.] नाहीं चुकलों, मी माझ्या श्रीमुखांत मारून घेतों—

यौ०:—उचला पाय मुकाटयानें आणि चला माझ्यापुढें—चला लवकर—त्यांच्याकडे काय बघतां—खाणाखुणा कांहीं नकोत करायला—कुठ्याप्रमाणें माझी सेवा केली पाहिजे—मेनकेकडे काय बघतां—मी तुमचा विश्वामित्र आणि तुम्ही माझी मेनका, चला मुकाटयानें सेवा करायला. [ज्वालामुखी व यौवनिका जातात.

वृद्धा०:—हे तरुणपणाचे हाल नकोत रे देवा—मेनके, तुला अशी रावतांना पाहून—

मेन०:—काय वाटतें तुम्हांला ?

वृद्धा०:—विश्वामित्र ऋषींच्या आश्रमांतील बट्टींना व्यवहारच समजत नाहीं असें दूषण सर्व लोक आम्हांला देतील. बाकी तूं इथें केर काढून टापटिपीनें सर्व घागरी नीट लावून ठेवल्या आहेस; त्यांतहि कौशल्य आहे. तुझ्याकडून गुरुजी सेवा घेतात आश्चर्य नाहीं. मीं आतां बाकी राहिलेला केर काढला तर नाहींका चालायचें ?

मेन०:—अहो ह्यांत कावाडकष्ट कसले आहेत ? ते तपश्चर्येत निमग्न असतात, शरीराला राववूनच तपश्चर्या करितात; तपश्चर्या कांहीं चैनीचा किंवा आरामाचा मार्ग नव्हे. त्यांना प्रसन्न करून घेण्यांकरितां, त्यांच्याच रावण्याचें अनुकरण आपल्या पायरीप्रमाणें नको का करायला ! पाण्याची प्रत्येक घागर उचलतांना त्यांच्या कार्याला मी मदत करतें आहे, असें मला वाटतें, आणि अशा रीतीनें त्यांच्या कार्याची भागीदारी मी झाल्यावर ते प्रसन्न होऊन—

वृद्धा०:—तुझ्या कार्याचेहि भागीदार गुरुजी होतील असें तुला वाटतें— तुझ्या नशीबींच असली सेवा आहे, मी तरी तुला नको कशाला म्हणूं ? गुरुजांच्या नजरेसहि न पडतां अशी सेवा करण्याची तूं तपश्चर्या करित आहेस; पण मेनके, गुरुजी प्रसन्न होऊन तुझ्या मर्जीप्रमाणें वागूं लागल्यावर, झाडा-झुडपांची आणि आश्रमांतील गुरांटोरांची मनोभावे सेवा करणारी मुलगी तुझ्या पोटीं जन्माला येण्यापलिकडे अधिक काय होऊं शकणार ?

मेन०:—तेवढेंच होवो आणि तुमच्या तोंडांत साखर पडो, असा माझा नवस आहे. आपल्या सेवेनें लतांना वृक्षांना आणि पशुपक्षांना प्रसन्न करणारें मन त्रिभुवनावर सत्ता चालविण्यास लायक आपोआप ठरतें. प्रेमाची सत्ता टिकते, क्रोधाची जबरदस्ती टिकत नाही; हा धडा त्यांच्या आणि माझ्या मुलीनें सर्वांना घालून दिला, तर मेनकेची आणि त्यांची तपश्चर्या सफल झाली म्हणून समजावें.

पद १८ [राग भीमपलास; ताल त्रिवट; चाल 'तुमविन आये हो']

भूषण संसारा, विमला-वनिता-वश जरि जीवपसारा ॥ धृ० ॥

प्रेमळ जीवन या अधिकारा जीव पोचतां, मोक्षचि दुसरा ॥ १ ॥

हे कावाडकष्ट कसले ! त्रिभुवनाला कऱ्यांत ठेवणारी तपश्चर्या ह्या घागरांत मी सांठवून ठेविली आहे; असें मी भरलेल्या पाण्याकडे पाहिलें म्हणजे मला वाटतें. मला त्यांनीं नजरेस न पडतां सेवा कर म्हणून सांगितलें पण मी भरलेल्याच पाण्यामुळे तपश्चर्या चालते ना ? मी साफ केलेल्या आसनांवर ते

वसतनात ना ? झाडून सारवून मी रम्य केलेल्या झोंपडींतच ते राहतात ना ? घर धनीणीचें सर्व सुख ह्या सेवेनें माझ्या पदरांत टाकलें आहे. आतां माझ्याकडे पहात नाहींत, माझ्याशीं बोलत नाहींत, मी इथें आहे असें पाहिलें म्हणजे दूरच्या गुहेकडे निघून जातात, हें दुःख आहे खरें; पण ह्या विरहाच्या दुःखानें इथें अशा रीतीनें रावण्यामुळें मला हा मृत्युलोक स्वर्गांतल्या सुखाहून अधिक प्रिय झाला आहे. वृद्धानंद, ते माझ्याशीं केव्हां हो बोलूं लागतील ?

वृद्धा०:—तुम्हीं त्यांच्या दृष्टीस वारंवार पडला म्हणजे ते बोलूं लागतील. रहाच तुम्हीं आज गुरुजींच्या पुढें उभ्या.

मेन०:—पण त्यांची आज्ञा न मोडतां, त्यांची सेवा मला करायची आहे.

वृद्धा०:—आमचा च्वालामुखी बटु नाहींका गुरुजींची आज्ञा मोडून यौवनिकेच्या नादीं लागला आहे ? नियम मोडल्यानेंच नियमाचें पालन होतें. आज्ञाधारक सेवकाला प्रसंग विशेषीं आज्ञा मोडावीच लागते. पडा तुम्हीं आज गुरुजींच्या दृष्टीला, मोडा आज्ञा—काय होईल तें होईल—ते पहा गुरुजींच त्या वाजूनें येत आहेत. मी ह्या वाजूनें काहीं जाऊं घावयाचा नाहीं—त्या वाजूनें जा म्हणजे आपोआप गुरुजींच्या दृष्टीस पडाल—

मेन०:—अगवाई ते खरेंच येताहेत ! सोडा वृद्धानंद हा रस्ता, मला जाऊं द्या इथून निघून—

वृद्धा०:—मी वाट सोडायचा नाहीं—गुरुजींच्या नजरेस पडा आणि सोक्ष मोक्ष करून घ्या.

मेन०:—सोडा वाट मुकाट्यानें, नाहींतर तुहांला दूर सारून—

वृद्धा०:—तें काहीं नाहीं, गुरुजींच्या समोर जा—माझा हात धरून मला दूर सारलेंत—अप्सरा वटूंच्या गळ्यांत कशा पडतात, हें पहायला जा म्हणून गुरुजींना मोठ्यानें हांक मारीन—उगीच फार दिवस तुम्हां अप्सरांचा हा धिंगाणा आमच्या आश्रमांत नको. यौवनिका च्वालामुखीची कशी धिंड काढीत असते तें पाहिल्यांपासून सर्व अप्सरांचा मला राग आला आहे; जा, गुरुजींच्या पुढें— आज सोक्ष मोक्ष झालाच पाहिजे—

मेन०:—हा आडदांड तर असा एकेरीवर आला आहे—आणि ते स्वप्न होईतों त्यांच्या दृष्टीस न पडतांच मला त्यांची सेवा करायची आहे—नाहीं सोडत तुम्हीं वाट ?

वृद्धा०:—नाहीं सोडत—पडलीसच पाहिजेस तूं आतां गुरुजींच्या दृष्टीला.

मेन०:—आर्गीत जळून मेलें तरी पत्करलें—घाण्यांत बुडून मेलें तरी पत्करलें—नाहीं मी त्यांच्या दृष्टीस पडायचीच नाही—तुम्हीं वाट ; अडवीत आहांत, पण ह्या विहिरीची वाट मला मोकळी आहे. [विहिरींत उडी टाकते]

वृद्धा०:—आतां काय करूं ? करायला गेलों एक आणि झालें भलतेंच.—गुरुजींना तर हें सर्व कळविलें पाहिजे आणि पायतर येथून काढला पाहिजे.—आलेच—आलेच गुरुजी—ए च्वालामुखी, ए च्वालामुखी, मेनकेनें विहिरींत जीव दिला—उडी घेतली विहिरींत—धांवरे धांव—विहिरींत पडली—अरे विहिरींत पडली—विहिरींत पडली— [जातो; व विश्वामित्र येतो.]

विश्वा०:—कोण विहिरींत पडली ? कोण विहिरींत पडली ? [पडद्यांत—मेनका विहिरींत पडली.] कोण ? मेनका विहिरींत पडली ! माझ्या दृष्टीस न पडतां सेवा कर म्हणून सांगितलें—जीव देण्याचें अप्सरण माझ्या डोक्यावर लादूं पहातेस काय ? मेनके, ज्या माझ्या तपश्चर्येनें स्वर्गांतून जमिनीवर पडणाऱ्या त्रिशंकूला मी अधात्रीं ठेविलें, तीच माझी तपश्चर्या अधात्रीं तुला वर आणीत आहे. पाणी तुला स्पर्श करणार नाही, झऱ्याजवळचा खडक तुला टेंचाळणार नाही, तुझा मानवी देह हवेहून हलका होऊन असा माझ्यापुढें विहिरीच्या तोंडावर उभा राहिला पाहिजे. (मेनका विहिरीच्या तोंडावर उभी दिसते) मेनके, माझ्या तपश्चर्येच्या सामर्थ्याचा अनुभव तुला आला ना ? बोल गप्प कां ? बोल, इंद्र श्रेष्ठ का मी श्रेष्ठ ?

मेन०:—आपण श्रेष्ठ आहां म्हणूनच वटिकेप्रमाणें आपली सेवा करण्यानें मला स्वर्गाहून अधिक सुख होत आहे.

विश्वा०:—मग विहिरींत उडी कां घेतलीस ? ये, अशी बाहेर ये, आणि सांग विहिरींत उडी कां घेतलीस तें—ये अशी बाहेर ये—

मेन०:—मी आपण होऊन नाहीं यायची—

विश्वा०:—मी माझ्या तपश्चर्येचें चक्र काढून घेतलें तर पुन्हां विहिरींत पडशील—मेनके तुला येथें ठेवून घेतांना, इंद्रानें तुला दिलेल्या सर्व शक्ती मी हिरावून घेतल्या आहेत, आणि मानवांचीं सुखदुःखें भोगायला मी तुला लाविलें आहे, आठवण आहे ना ? विहिरींत तुला अशी उभी करणारी माझी तपश्चर्या जर मी आवरून धरली—मरावेंच लागेल—आणि मेल्यावर स्वर्ग—

मेन०:—आपण मला मारावें आणि स्वर्गाला पाठवावें, इथें पाऊल ठेवल्यापासून माझें हें व्रत आहे. आपण मला जाळून टाकलें नाहीं—मनोभावे मी आपली सेवा करीत आहे, आणि आपल्या इच्छेविरुद्ध जायचें नाहीं ह्या माझ्या तपश्चर्येमुळे मी स्वर्गाहून अधिक सुखी येथें आहे.—खुशाल मला विहिरींत लोटून मारावें—तशा मृत्यूनें मी स्वर्गांत जायची नाहीं तर आपली सेवा करायला मिळावी म्हणून कोणातरी साध्वीच्या पोटी पृथ्वीतलावरच जन्माला येईन.

विश्वा०:—माझ्याहूनहि अधिक तपश्चर्या करून दाखाविण्याची हांव अं!—अहंकार नखशिखान्त तुझ्या अंगी भरला आहे ! कोण तुला विहिरींत मरूं देणार ? माझ्या विरुद्ध जायचें नाहीं ना तुला ? ये अशी बाहेर—माझी आज्ञा आहे—ये बाहेर—मस्तवाल—आज्ञाधारक म्हणून डांगोरा पिटवायचा आणि आज्ञा ऐकायची नाहीं—मस्तवाल—अशी हात धरून बाहेर काढतो—ऐकत नाहीं म्हणजे काय—अशी ओढून बाहेर काढतो—[बाहेर काढतो.]—अशी रहा माझ्यासमोर उभी—सांग माझ्या आज्ञेप्रमाणें कां आली नाहींस बाहेर ? तुझा असा हात धरून—बोल—हात धरून ओढण्याची पाळी मजवर—बोल तोंड कां फिरवितेस ? बोल—

मेन०:—मला बाईं लाज वाटते—

विश्वा०:—बोल, तोंड कां फिरवितेस—हात धरून ओढण्याची—

मेन०:—मला बाईं लाज वाटते—

विश्वा०:—ऐकूं दे मला नाट—बोल—तोंड कां फिरवितेस—हात धरून ओढण्याची पाळी मजवर—

मेन०:—पाणिग्रहणाच्या सुखाकरितां आशाभंगाचें पाप माझ्या हातून वडलें—पाणिग्रहणाचा लाभ—

विश्वा०:—पाणिग्रहण ! लबाड—कपटी—पाणिग्रहण ! तुझ्याशीं मी बोलणार नाहीं, तूं माझ्याशीं बोलतां कामा नये, तुझ्या अंगाला मी स्पर्श करणार नाहीं, तूं माझ्या दृष्टीस पडतां कामा नये,—ह्या अटींवर तुला ठेवून घेतली—

मेन०:—आपल्या दृष्टीस पडूं नये म्हणून मी विहिरींत उडी वेंतली. आपली आशा होईतो मी होऊन बोललें नाहीं; कपटी मन असतें तर पडत्या फळाची आशा घेऊन जवळ आलें असतें. पण तसें होऊं नये म्हणून आपण होऊन मी जवळ आलें नाहीं. मीं निष्पाप आणि निष्कलंक आहे म्हणून माझे पाणिग्रहण करण्याची इच्छा आपणाला झाली ! कपट माझ्या हृदयांत बिलकूल नाहीं; आपली सेवा मीं केली आहे मी कपटी असणेंच शक्य नाहीं. तपश्चर्येच्या दृष्टीनें माझे अंतःकरण तपासून पहा, आणि खऱ्या प्रेमानें आणि श्रद्धेनें मी आपली सेवा करतें आहे कीं नाहीं तें मला सांगा.—पाणिग्रहणाचें सुख माझ्या तपश्चर्येला कां मिळूं नये ?

पद १९ [राग विहाग; ताल त्रिवट; चाल 'साच साच मत बोल']

सत्य, सत्य नच, फोल पाला; जरि नच सत्यें सौख्या गेला ॥४०॥

सुखफल सत्या नियमं आलें, तप झालें सुखसाधन मजला ॥१॥

महाराज, मानवी दयेच्या ओघांत सांपडून आपण माझे पाणिग्रहण केलेंत आणि श्रोधानें वाहेरून संतप्त दिसणारा हा देह आंतून शितळ दयेच्या आणि प्रेमाच्या झऱ्यानें ओथंबलेला आहे, असा अनुभव पहिल्या स्पर्शसुखाच्याच वेळीं आपल्या ह्या अर्धांगीला आला !

विश्वा०:—माझी अर्धांगी—मी पाणिग्रहण केलें—मेनके तसल्या बुद्धीनें मी तुझ्या अंगाला स्पर्श केलेला नाहीं.—ह्या वृक्षांच्या फुला—फळांतून पुरुषांना जन्मास घालण्याची ज्याची तपश्चर्या तो भलत्या सलत्या बुद्धीनें तुझ्या अंगाला कसा स्पर्श करील ?

विश्वामित्रः — पाण्डुग्रहण !

[५०]

पद २० [राग मुलतानी; ताल एकताला; चाल 'तु तो कवन देस.']

तुज होत भास मजसि त्रास; शृंगारा ठार करा, मारकचि मी खरा ॥ धृ० ॥ मदन मजसि आतां तापद होता, नव विधाता या पदासि मग विसरा ॥ १ ॥

मेनके, तूं पावलों पावलीं आणि शब्दाशब्दाला मला अडवूं पहातेस काय ? पण तसा मी फसणारा नव्हे, हें पक्कें समज. काय म्हणून तुझ्या मोहनीला मी बळी पडूं ? ह्या लतांहून अधिक कोमल तूं आहेस काय ?

मेन०:—आपण माझे पाणिग्रहण केलेंत, मी कोमल का लता कोमल हें आपणाला माहीत—

विश्वा:०—ह्या वृक्षांहून तूं माझी अधिक सेवा काय करणार ! लता आणि वृक्ष ह्यांची सेवा घेणाऱ्या तपस्व्यांना बायकांची किंमतहि नाही आणि जरूरीहि नाही.

मेन०:—ह्या लतांकडे पाहून आपलें मन जितकें प्रसन्न होतें तितकें मजकडे पाहून होत नाही, हेंच माझे इहलोकचें दुःख ! ह्या वृक्षांच्या हातून आपली सेवा जितकी होते तितकी माझ्या हातून होत नाही, हेंच माझे दुर्दैव ! लता आणि वृक्ष ह्यांची सेवा आपणाला आवडते, मी त्यांच्या सेवेच्या आड गेलें नाही, आणि जाणारहि नाही. त्यांच्या सेवेलाच मी हातभार लावीत असतें. आपल्या सेवेनें दमून जाऊन त्यांचीं पानें फुलें जमिनीवर पडल्यावर तो निर्माल्य, मोठ्या आदरानें शिरावर धारण करून, गंगेंत सोडतें; गंगेंच पाणी लतांवर शिंपडतें; आणि लतांना आणि वृक्षांना विसावा मिळावा म्हणून आपल्या आसनाचा केर काढून पाणी भरून ठेवतें. मी आपल्या नोकरांचीहि नोकर आहे; तेव्हां मी लतांची बरोबरी कशी करूं ?

विश्वा:०—मग माझी अर्धांगी कशी म्हणवून घेतेस ?

मेन०:—दासी हणणा, बटीक म्हणा, कांहींहि नांव घ्या, पण आपली म्हणा; मी हट्टी नाही.

विश्वा०:—मी हट्टी नाही, दासी म्हणा, बटीक म्हणा—

मेन०:—खरेंच माझी ना नाही, खरेंच गडे मी हट्टी नाही.

विश्वा०:—गडे म्हणण्यापयंत तूं धीट झालीस हं ! पाणिग्रहण, अर्धांगी, दासी, बटीक आणि गडे ! एवढ्याच करितां तूं माझ्याशीं बोलूं नकोस म्हणून ताकीद दिली होती.—मीं तुला बोल म्हटलें, मीं तुझ्या अंगाला स्पर्श केला—दोष माझा आहे, तुझा नव्हे—गोड गोड बोलूं लागलीस—असा राग येतो—जाळून टाकावी—पाण्यांत बुडवून मारावी—

मेन०:—मग तसें करायचें होतें, माझी ना कोठें आहे ?

विश्वा०:—तुझी ना नाही पण माझी ना आहे ना ? तुला सेवेला राहूं दिलें, ह्या विश्वामित्रापुढें मेनकेचेंहि कांहीं चालत नाही असें रडगाणें गात तूं इंद्राकडे परत जावेंस म्हणून; मेनके तुझ्या नाशिबी हेंच अखेर पक्कें आहे, समजलीस ?

मेन०:—मला रडगाणें गायचें तें ह्याच पायापार्शीं गाईन, इंद्राकडे परत जाण्याची मला आठवणच होत नाही. माझी परीक्षा पहावी, मला आपली शिष्यीण करावी, मंत्राचा उपदेश करावा, तपश्चर्येला मला बसवावें, तपश्चर्या करित मी आपली सेवा करीन, आपल्याशीं गोड गोड बोलेन, आपली शुश्रूषा करीन, आणि आपली जशी आज्ञा होईल तशी शरिरानें, मनानें आणि बुद्धीनें पवित्र राहीन. मी इंद्राकडे रडगाणें गात कशाला जातें ? आपली शिष्यीण होऊन आपल्या इतकें ब्रह्मचर्यव्रत कडकडीत पाळण्याहून अधिक सुखाचा स्वर्ग दुसरा कोणता आहे ?

विश्वा०:—अप्सरा ब्रह्मचारी होणार हं ! नवीनच सृष्टि उत्पन्न होणार ह्मणायची.

मेन०:—आपल्या तपश्चर्येचें महात्म्यच तसें आहे.

विश्वा०:—इंद्राला खालीं मान घालावयास लावण्याकरितां तुला शिष्यीण करावीसें वाटतें—माझी ब्रह्मचारी शिष्यीण होऊन इंद्राकडे तुला इंद्राला हिणाविण्याकरितां परत जावें लागेल बरें ! पण आज मंत्रोपदेश देत नाहीं.—

तुझ्या अंगाला मीं स्पर्श केला, ह्याचें प्रायश्चित घेण्याकरितां मी सर्व शिष्यां-
पासून दूर जाऊन, अन्तर्धान स्थितींत कांहीं दिवस तपश्चर्येस
बसणार आहे. तेवढ्या अवधींत माझी शिष्यीण म्हणून माझ्या सर्व बटूंवर
देखरेख ठेव, आणि तुझ्या इतर अप्सरांपासून त्यांचा बचाव करण्याचें माझें
काम तूं कर.

पद २१ [राग हमीर; ताल त्रिवट; चाल ' येरि बलबल ']

संयमन बल तापसाला; बटु गणासि रक्षावयाला
आवरि तव मायेला ॥ धृ० ॥ बलाढ्य हा शत्रु मन्मथ;
ललना सगुणा येथ जमला, चिंता मजला ॥ १ ॥

माझ्या पश्चात् माझा आश्रम तूं नीट संभाळशील ना ? अप्सरांना गडबड
करूं द्यायची नाहीस ना ? चोराच्या हातीं जामदारखान्याची किल्ली दिल्या-
सारखें होणार नाही ना ?

मेन०:—आपली ही सेवा मी मनोभावे पत्करतें, पण आपला बटुवर्ग—
मी खरी खरी सेवा केल्यावर आम्हां अप्सरांवर राग होतां कामा नये—

विश्वा०:—तूं बटूंना खऱ्या अंतःकरणानें खरा मार्ग दाखविलास तर मीं
तुम्हां अप्सरांवर रागावणार नाहीं, असें आश्वासन तुला देतो— बटूंना नवी
व्यवस्था समजावून सांगून मी अन्तर्धान स्थितींत तपश्चर्येला बसतो; सांगितल्या-
प्रमाणें आश्रम तूं माझी शिष्यीण म्हणून संभाळला पाहिजेस. [जातो.

मेन०:—शिष्यीण तर झालेंच. अर्धांगी जरी झालें नाही, तरी तपश्चर्येची
अर्धी वाटेकरीण होण्यांत कोणतें सुख कमी आहे ? पण मी स्वर्गांतून पृथ्वीवर
कशास आलों ? नव्या सृष्टींत स्त्रियाच नकोत म्हणून हट्टानें चालविलेल्या
तिकडच्या तपश्चर्येस विघ्न करण्याकरितां ना ? मला स्त्रीला—त्यांतहि अप्सरेला—
आपली शिष्यीण करून आश्रम स्वाधीन केल्यावर, तिकडचा तरी हट्ट कोठें
शिळक राहतो ? हट्ट सोडून द्यावयास लावणारी तिकडची मी गुरूच झालें ना ?
आणखी इंद्राला आणि देवांना काय पाहिजे ?

पद-२२ [राग बागेश्री; ताल त्रिताल; चाल ' वन वन वन आये ']
 प्रियकर वश मजला; विमल यश हेंचि, गुरुपदा देह चढला
 ॥धृ०॥ स्त्रीपुरुषा गुरुता वेतां । विरह-कलह मग शांत झाला॥१॥

प्रवेश दुसरा.

[स्थळ आश्रमांतील एक भाग; यौवनिका, मदनिका व वासंतिका
 प्रवेश करितात.]

यौव०:—गडे मदनिके, त्या वृद्धानंदाची दाढी तूं अद्याप कशी उपटून
 काढली नाहीस ? नांव तेवढें तुझें मदनिका ! तुला पाहिल्यावर त्या वृद्धानं-
 दाच्या अंगांत जर मदनाचा संचार होत नाही—फुकट तुझें नांव मदनिका !—
 अप्सरा होण्यापेक्षां एखादी जोगीण होऊन जर ह्या पृथ्वीतलावर जन्मास आली
 असतीस—मदनिके, खरें सांगूं तुला, तुझ्यामुळें आम्हां अप्सरांच्या नांवाला
 आज बट्टा लागत आहे. पुरुषांची आम्हा अप्सरांपुढें काय विशाद ? जरा डोळे
 असे असे हलविले, पतंग जसा आपोआप दिव्यावर झडप घालतो तसें
 पुरुषांनीं आपले प्राण आम्हांला अर्पण केले पाहिजेत; जरा नाक असें असें
 मुरडलें, प्रत्येक मुरक्यागणिक पुरुषांनीं आमच्या हातांतील कळसूत्री वाहुलें
 होऊन आम्हीं जसें सांगूं तसेंच नाचलें पाहिजे; जरा आम्हीं आमचा पदर सर-
 सांवल, पुरुषांनीं लाळ घोटत आमच्या पायांत घुटमुळणारें कुत्रें होऊन वसलें
 पाहिजे. नांव मदनिका आणि अद्याप त्या वृद्धानंदाची दाढी जशीच्या तशी
 आहे हं !

मद०:—मी तरी काय करूं, यौवनिके, तो बुद्धा एकदां दाढी काढतो
 म्हणतो, एकदां असूंदे हाणतो. मंत्र म्हण आणि मला तरुण कर असें म्हण-
 ण्यांच्या रंगाला मी त्याला काल आणलें होतें—पण बाई—

यौव०:—मग कोणी अडथळा केला ?

मद०:—तेथें मेनका आली आणि ती नको ह्मणाली.—आजकाल आश्रमाचे गुंजी मेनका आहे, आणि मेनकेला पाहिल्याबरोबर तो बुद्धा लाजला, आणि दाढी असूंदे म्हणू लागला !

वासं०:—यौवनिके, ही मेनका येथें गुरुजी कोण ग होणार ? इंद्राचें काम एका बाजूलाच राहिलें, उलट ही आम्हांला आपल्या जाळ्यांत वटूंना पकडूं नका म्हणून सांगत सुटली आहे ! आम्हीं जाळ्यांत मासा पकडावा, हिनें पाण्यांतल्या पाण्यांतच माशाला मोकळें सोडावें, कशीग अशानें पुरुषांचीं नाकें टेंचतील ?

यौव०:—बायकांना पृथ्वीतलावरून अजिवात नाहीशा करायच्या आणि निव्वळ पुरुषांची सृष्टि बनवावयाची, हें पुरुषांचें वंड मोडण्याकरितां तर अप्सरांचें सैन्य इंद्रानें येथें पाठविलें आणि आयत्या वेळीं कीं ग ही मेनका विश्वामित्राला फितूर झाली ! ह्या फितुरीचा जाव इंद्रसभेंत द्यावा लागेल.

मद०:—यौवनिके, इंद्रसभेंत परत गेल्यावर तूंच आतां मुख्य अप्सरा होणार—

वासं०:—आणि आहेहि लायक यौवनिका मुख्य अप्सरा व्हायला.

यौव०:—मलाहि वाटतें आतां इंद्रानें मलाच मुख्य अप्सरा केली पाहिजे. पण बाई—तुम्हीं दोघी जणींनीं—आतां मला मदत केली तर मेनकेच्या ऐवजीं मी मुख्य अप्सरा होईन.

मद०:—बंडखोर पुरुषांना कोठें कसें गांठायचें आणि कसें फसवायचें, तें मला सांगा. त्या वृद्धानंदानें ऐकलें नाही तर आश्रम सोडून गांवभर फिरून पुरुषांच्या दाढ्यामिशांची लाखोलीच वाहतें तुमच्या पायांवर ! मी एकदां गांवात चमकूं लागलें ह्मणजे सर्व पुरुषांचे चेहरे बायकी थाटाचे बनलेच म्हणून समजा.

पद २३ [राग जंगला; ताल त्रिवट; चाल 'सुंदर सुंदर मुख']

मदन मधुरमुख; मन्मथबाणा मारुनि केलें विव्हल तरुणा
॥ धृ० ॥ येत शरग नर, हीच प्रार्थना 'स्त्रीसम मुखं मम,'
भाके करुणां ॥ १ ॥

यौव०:—आणि तूं ग वासंतिके, मी मुख्य अप्सरा व्हावे म्हणून काय करशील ?

वासं०:—मीं आतांच काय कमी केले आहे ! तुम्हीं जसे ज्वालामुखीला तुमच्या नार्दी लावून गाढवाप्रमाणे राववीत आहां, मीहि बालमूर्ति बटूला एक गोजिरवाणे गाढव बनविले आहे. ज्वालामुखीप्रमाणे अजून तो रावत नाही पण—

यौव०:—अजून नाही का तो तुझा पाणक्या झाला ? तुझीं लुगडीं धुवायला त्याला लावले पाहिजेस. लुगडे तरी धू नाही तर लुगडे तरी नेस, असा पगडा तुझा वसला पाहिजे.

वासं०:—मीं त्या मेल्या चौबज्याला असेंच सांगितले ! विश्वामित्र अंतर्धान पावल्यापासून मीं अशी त्यांच्या बोकांडीं वसले आहे. पहिल्या पहिल्यानदां, हडळ, कैदासीण, म्हणून त्यानें मला शिव्याहि दिल्या. पण डोळे मारमारून मेल्याला आतां चांगला वठणीला आणला आहे. परवां माझे लुगडे धुवायलाहि राजी झाला होता. नदीवर लुगडे धुणार, इतक्यांत मेनका पाणी भरायला आली आणि मेल्यानें तोंड काळे केले ! आज दोन दिवस जेव्हां मी रसून वसले तेव्हां आतां पुन्हां लुगडे धुतो नाही तर नेसतो अशी गयावया करू लागला आहे. पण वाई त्याचा एक हट्ट आहे—

यौव०:—अग पुढे शरण आले म्हणजे त्यांचा हट्ट थोडथोडा चालविण्यास हरकत नाही. आपला वरचष्मा ठेवून दुसऱ्याचा हट्ट चालवावा हाणजे तो पक्का दास होतो. त्या हट्टी बालमूर्ति बटूचे कोणते लाड पुरविले पाहिजेत ?

वासं०:—इंद्रसभा दाखीव म्हणतो. इंद्रसभेंत वसल्यावर लुगडे नेसावयाला त्याची तयारी आहे.

यौव०:—लुगडे नेसणाऱ्या पुरुषांना थोडीच इंद्रसभा पहायला मिळणार. लोखंडाचे चणे खावे लागतात, तेव्हां इंद्रसभा दिसते.

वासं०:—मग मी कसें करूं ग ? अगदीं लहान मुलासारखा गर्दी पडतो आणि इंद्रसभेंत घेऊन चल म्हणतो. मीं जर पोक्त आजीवाई असते तर चांदोवा तेव्हांच द्युबुकल्याच्या हातीं दिला असता.

पद २४ [राग झिंजोटी; ताल त्रिताल; चाल 'चितवन मन भाये']

उपजत लडिवाळा दाविलें नव नव खेळा; रंग रंगला ॥ धृ ॥

गमवित बुद्धि, नाहीं शुद्धि, हालचाल शिशुची लीला ॥ १ ॥

यौव०:—अग हे पुरुष बायकांना चंचल म्हणतात, पण पुरुषांइतके चंचल कोणीहि नाही. आज इंद्रसभा दाखीव म्हणेल तर उद्यां नको म्हणेल ! तेव्हां इंद्रसभेच्या कोंडखान्यांत पुरुषांना अडकविण्याची धाईच केली पाहिजे. पुरुषांची लहर साधली पाहिजे, मग पाहिजे तेवढ्या गोण्या त्यांच्या पाठीवर लादा, बायकांच्या ओझ्यांची हौसच त्यांना वाटू लागते ! हें वघ वासंतिके, तुझ्याप्रमाणें मीहि माझ्या नंदीबैलाला इंद्रसभा दाखवितें म्हणून कबूल केलें आहे. आमच्या मंत्रसामर्थ्यानें मायावी इंद्रसभा येथें निर्माण करूं या, आणि त्या इंद्रसभेंत तुम्ही दोघाजणी थोडा वेळ नाचा म्हणजे झालें. इंद्रसभा दाखविल्यावर विश्वामित्राचे सर्व बटू इंद्राचीं कुत्रीं मांजरे व्हायला किती उशीर !—मदनिके, तूं त्या दाढीला ओढून आण, म्हणावें इंद्रसभेंत बसवितें, विश्वामित्राची प्रतिष्ठा काय ?

मद०:—पण इंद्रसभेंत जातां जातां मेनका त्याला वाटेंत भेटली तर—

यौव०:—बायकांनीं शंका काढूं नसेत, पुरुषांनीं शंका काढाव्यात. कोणी म्हातारा असो, ब्रह्मचारी असो, किंवा कुकुवाळ असो, सर्वांवर बायकांचें एक अस्त्र ! हा पहा ज्वालामुखी, विश्वामित्रांचा कोण जाळविल्य शिष्य ! पण दोन खांद्यांवर दोन घागरी घेऊन माझा पाणक्या म्हणून मिरवायला आला आहे. [ज्वालामुखी घागरी घेऊन येतो.] बाई बाई बाई बाई, शर्थ झाली ! पुरुषांना कांहींच अकल नसते म्हणून म्हणतात तें खोटें नव्हे. मेनकेवर ताण करायची तर नुसत्या दोनच घागरी खांद्यांवर घेऊन कसे चालेल ? मी सांगितलें नव्हतें का—हातेच्या विसरलांत वाटतें—बुद्धि कशी ती काडीभरहि नाही—चार घागरी माकणीच्या बैलाप्रमाणें पाठीवर घेतल्या पाहिजेत—मी सांगितलें नव्हतें ?

ज्वाला०:—इंद्रसभेंत बसल्यावर चार घागरी घेईन; आज दोनच पुरेत ! माझे खांदे उखडल्यासारखे झाले आहेत—

यौव०:—खांदे उखडल्यासारखे झाले आहेत ! अप्सरा वाटेवर पडल्या आहेत वाटते ? प्रत्यक्ष रेडा किंवा वैल झाला असता तरी इंद्रसभा तुम्हांला दिसली असती—

मद्०:—यमाच्या रेड्याला इंद्रसभा दिसते.

वासं०:—शंकराचे नंदीला इंद्रसभा दिसते.

ज्वाला०:—पण रेड्यासारखी माकण वहावयाची जरा आज लाज वाटते.

यौव०:—लाज वाटायला काय झालें ? तो थेरडा हंसेल एवढीच ना लाज ? जा, त्या वृद्धानंदाला घेऊन या, त्याला म्हणावें सर्व बटू असतील नसतील तितके घेऊन ये, सर्वांना आतां ही यौवनिका इंद्रसभा दाखविते.

ज्वाला०:—सर्वांना—अगदीं सर्वांना—मुक्तद्वार—सर्वांना घेऊन येऊं ?

यौव०:—वैलोबा, सर्वांना सर्वांना.—मग चार घागरी पाठीवर घ्यावयाला लाजतां कामा नये हं.

ज्वाला०:—त्याची नको काळजी ! इंद्रसभेंत बसल्यावर चार रेड्यांचें सामर्थ्य अंगीं येईल ! बालमूर्तीच्याहि पाठीवर माकण घातली पाहिजे, वृद्धानंदाच्याहि पाठीवर—

वासं०:—लोकांची नको काळजी करायला; तुम्हीं आपल्यापुरतें पहा. माझे बालमूर्ति कांहीं तुमच्यासारखे चुकार तडू नार्होत. ते पहा सांगितल्याप्रमाणें माझीं लुगडीं धुवून वाळवून खांद्यावर लुगड्यांच्या घड्या टाकून इकडेच येत आहेत ! काम करावें तर असें काम करावें. [वा. प्रवेश करतो]

ज्वाला०:—त्या बाल्याला लुगड्याचें कसलें ओझें आहे ! मी एकदां लाज लोडली म्हणजे सर्व अप्सरांचीं लुगडीं मी एकटाच धुवीन. [जातो.]

बाल०:—वाटेंत सर्व बटूंनीं मला विचारिलें, तुझ्या नादीं एक अप्सरा आहे कीं चार अप्सरा आहेत. चार शालू धुवून खांद्यावर टाकले आहेत; चारहि अप्सरा माझ्याच नादीं असल्या पाहिजेत ? अप्सरांच्या शालूंचा काय

ज्वालामुखी:—त्या बाल्याला लुगाड्याचें कसलें ओझें आहे !

नाजुकपणा आहे ! प्रहरानुप्रहर धुवत बसलें तरी आनंदच वाटतो. वासंतिके,
जुझ्या शालूंचें सौंदर्य काय सांगू ?

पद २५ [राग तिलंग; ताल त्रिवट; चाल 'जावो जावो जावो जावो']

ढंगवाज रंगदार दिसला; सुवक शालु स्पर्शाला मोहक नव ललना
मजला ॥ धृ० ॥ हाचि हरण करि अवला-गर्वा; मोल फार परि
हौस सर्वा; सवत सहज हा होत स्त्रीजनाला ॥ १ ॥

अप्सरापेक्षां अप्सरांच्या लुगड्याचोळ्यांवरच माझें मन अधिक बसलें आहे.
माझ्या पहिल्या तारुण्यांचे वेळीं बायकोच्या लुगड्याकडे माझें लक्षच नव्हतें.
तारुण्याच्या आजच्या पुनर्जन्माचे वेळीं अप्सरांच्या शालूला हात लागले म्हणजे
धन्यता वाटते.

यौव०:—आतां लुगडीं हौसेनें धुतां ना ?

बाल०:—हौसेनें म्हणजे काय ? दुसरें कांहीं कामच करूं नयेसें वाटतें.
तुम्हीं इंद्रलोकीं परत जायचें ठरवून नुसते शालू येथें ठेवलेत तरी माझें चाल-
णारें आहे. वृद्ध झाल्यानंतर पालटून आलेल्या तारुण्याचा असा प्रभाव असतो.

यौव०:—त्या शालूंच्या घड्या ठेवा आतां खालीं, इंद्रसभेंत बसायचें
आहे ना तुम्हांला ?

बाल०:—इंद्रसभेंत ह्या शालूंच्या घड्या खांद्यावर घेऊन मला बसविलें
पाहिजे. त्रिशंकूला मानवी देहासकट जसें आमच्या गुरुजींनीं इंद्रसभेकडे
पाठविलें तसें ह्या शालूसकट तुम्हीं मला इंद्रसभेंत बसविलें पाहिजे. एरव्हीं पुरुषां-
वर बायकांची ताण कसली ? शालू माझ्या खांद्यावर तरी पाहिजे. किंवा वासं-
तिकेनें नेसला तरी पाहिजे, वासंतिकेच्या शालूंचें मीं चालतें बोलतें बासन आहे
असें समजा. वृद्धाचा तरुण झाल्यावर इतकें वेड जर अप्सरेचें लागलें नाहीं
तर वृद्धाचा तरुण, तरुणांचा बालक, असा मी खालीं खालीं घसरत जाईन कीं
काय अशी मला भीति वाटते; लुगड्याचोळ्यांनीं मला जखडूनच तारुण्यांत
बांधून ठेवा म्हणजे मी मागें पुढें हलणार नाहीं. स्वर्गांतले सर्व देव नेहमी
तरुण असतात, ते शालू नेसतात काय ?

यौव०:—स्वर्गांत देव आणि देवी ह्यांच्या वस्त्रालंकारांत फारसा फरक नाही.

बाल०:—पृथ्वीतलावरहि बायका आणि पुरुष सर्वांचा पोषाख एकच पाहिजे; म्हणजे पृथ्वीवर स्वर्ग आलाच म्हणून समजावें.

पद २६ [राग खमाज; ताल त्रिताल; चाल 'धन धन मद मत']

तन मन धन निज भिन्न देखतां, रुसते फुगते क्षणांत जनता ॥धृ०॥

जगांत भेदा मदत मिळायला, कारण स्त्रिया; नाहीं समता ॥ १ ॥

देव कोणता आणि देवी कोणती हें सहसा कोणाला ओळखतां येऊं नये; मग पृथ्वीची ताण स्वर्गावर होईल.—बरें आतां ज्या इंद्रसभेंत तुम्हीं आम्हांला बसविणार तेथें बट्ट आणि अप्सरा असा भेद दिसणार आहे काय ?

वासं०:—मला हा भेद मुळींच आवडत नाही; पण काय करायचें ! तुमच्याप्रमाणें दाढी नको म्हणायला वृद्धानंद कांहीं तयार नाही. तो पहा आलाच वृद्धानंद, त्याची तेवढी दाढी काढून टाका म्हणजे आमच्या इंद्रसभेंत देव आणि देवी असा फरकच दिसणार नाही. [वृद्धानंद येतो.]

यौव०:—असे घाबरलांत कां ?

वृद्धा०:—मी दाढी काढायला नाखूष आहे, असें नाही. पण मेनकेला पाहिलें म्हणजे गुरुजींचीच वाणी अवतरली आहे असें वाटतें. सर्व बट्टंना इंद्रसभेंत चला म्हणून मी उपदेश करित होतो, इतक्यांत मेनका आली आणि गुरुद्रोही आहे असें तिनें मला म्हटलें ! मी कांहीं उत्तर दिलें नाही. तेव्हां तुमच्या आमच्या विरुद्ध इतर बट्टंना मेनका उपदेश करूं लागली. तिचा डोळा चुकवून मी जी धांव ठोकली--इंद्रसभेंत घुसावें म्हणून तांतडीनें पळत आलों ! इंद्रसभेचे दरवाजे उघडताना आतां ? आंत शिरुंदे आम्हांला, मेनका यायचे आंत इंद्राच्या मुख्य आसनावर मी जाऊन बसतो—पण मग माझी इंद्राणी कोण ?

मद०:—दाढी जर काढली नाही तर मी इंद्राणी होणार नाही.

वृद्धा०:—अग मी इंद्र झाल्यावर कोण पाहिजे ती इंद्राणी होईल, तुम्ही काय प्रतिष्ठा ? दाढी मी काढणार नाही. विश्वामित्र अन्तर्धान झाले आहेत;

मी इंद्रसभेंत वसायला तयार आहे, पण गुरुजींच्या परंपरेची खूण म्हणून ही पांढरी दाढी शिल्क राहिली पाहिजे. गुरुजी जर परत आले—हो आले परत—दाढी कायम आहे, आपला पंथ सोडला नाही, म्हणून म्हणायला जागा असावी. बालमूर्ति, सांगना तुझ्या अप्सरेला इंद्रसभेचे दरवाजे उघडायला.—मी दाढी कायम ठेविली आहे म्हणून शंका घेऊं नका. इंद्रसभेंत तडफटेंत जाऊन पडायला जर खरा उतावीळ कोणी असेल तर तो मीच होय.

पद २७ [राग ब्रह्म; ताल त्रिवट; चाल ' हरि हरि हरियामें ']

फुरसत असतां तप तप बोला; सततचि तपला, नाहिं असला;
दिवसा योगी रात्र सुखाला ॥ धृ० ॥ सौख्य लाभले, कष्ट पळाले;
आरामाला कवटाळा ॥ १ ॥

उघडा आतां इंद्रसभेचे दरवाजे, आणि करा मला सभेचा इंद्र.

यौव०:—पण तिकडून येणें झालें पाहिजेना ? मी अप्सरांची मुख्य आहे, तेव्हां तिकडूनच इंद्राच्या आसनावर बसणें नको का व्हावयाला ?

मद०:—इकडूनच बसणें झालें पाहिजे.

यौव०:—नाहीं तिकडूनच झालें पाहिजे.

वास०:—खरा हक्क इकडचा आहे. पाण्याच्या घागरीपेक्षां किंवा पांढऱ्या दाढीपेक्षां शालूंना अधिक किंमत दिली पाहिजे.--मी बजावून ठेवतें बरें आतां इंद्रसभेचे दरवाजे उघडले म्हणजे इकडून चटदिशीं तुरुतुरुतुरु पळत जाऊन इंद्राच्या आसनावर बसण्याचें झालें पाहिजे.

बाल०:—हे सगळे शालू कंबरला बांधतो आणि कंबर चांगली आवळून वृद्धानंदाच्या पुढें पळतो. पळ काढण्यांत मी वृद्धानंदाला ऐकायचा नाही समजलीस.

वृद्धा०:—माझा मत्सर करूं नका. मी नुसता इंद्राच्या आसनावर, बाकी अप्सरांचे मालक तुम्हीं ! तुमची जर नीट करमणूक ह्या अप्सरांनीं केली नाही तर इंद्रसभेला जाळून टाकीन, अशी ह्या दाढींत करामंत आहे. तुम्हीं दुधखुळे आहात; दाढीबरोबरच विश्वामित्राच्या सामर्थ्याचे मंत्रहि गमावून

बसलां आहांत; ह्या दाढींत अप्सरांना जाळण्याचें विश्वामित्राचें सामर्थ्य अद्याप आहे. तेव्हां माझा मत्सर करूं नका. मी इंद्राच्या आसनांवर स्वस्थ बसून राहतों. आणि मला जर इंद्राच्या आसनावर बसविलें नाहींत तर तुमच्या इंद्रसभेंतून बाहेर पडून तुमची इंद्रसभा जाळून टाकीन, उगीच नाहीं विश्वामित्राचा शिष्य ! जाळून टाकीन, म्हटलें, तुझी इंद्रसभा जाळून टाकीन. [ज्वालामुखी खांद्यावर दोन घागरी घेऊन व तीन बटू एक एक घागर घेऊन येतात.]

ज्वाला०:—पण आमच्या घागरींतल्या पाण्यानें तुझी आग आम्हीं विझवून टाकूं.

यौव०:—माझे इतके पाणके असल्यावर तुमच्या आगीची भीति कसली? शाबास पाणक्यानों, तुम्हीं खरे इंद्रसभेचे मालक आहां.

वृद्धा०:—अरे ज्वालामुखी जरा जवळ ये—मी तुझ्या कानांत सांगतो—अप्सरांनीं तुम्हांला फसाविलें—हो तुम्हीं मूर्ख आहां—फसायचे—गुरुजीहि हज्ज नाहींत ते कांहीं सांगतील तर—त्यांतल्या त्यांत मीच कायतो शहाणा—अप्सरांनीं जर फसाविलें तर माझ्यासारखें एक अग्निअस्त्र असूं द्या तुमच्या जवळ—माझ मत्सर कशाला—आणि आतां जर ऐकलें नाहींस—ती पहा मेनका आली, ती येथें येऊन पांचतांच मी तिच्या बाजूचा होईन—

ज्वाला०:—अग, अग, अग,—मेनका आली—आली मेनका—चटदिशीं इंद्रसभेचे दरवाजे उघड—ती येथें पांचायचे आंत इंद्रसभेंत बसूया.

यौव०:—पण इंद्र कोण होणार ?

ज्वाला०:—होऊंदा ह्या दाढीला इंद्र—उघड लवकर दरवाजे—नाहींतर ह्या नव्या बटूंना मेनका फितवून नेईल.

यौव०:—वासंतिके, मदनिके, करा नाचाला प्रारंभ म्हणजे एकदम इंद्र सभा दृष्टीस पडेल. [नाच सुरूं होतो. इंद्रसभेचा देखावा.] या वृद्धानंद तुम्हीं या मुख्य आसनावर बसा—या असे—

वृद्धा०:—बटूंना, बसूं मी त्या आसनावर ?

श्रीवनिक्काः—गाक्षे इतके पाणके असल्यावर तुमच्या शागीची भीति कसली ?

सर्व बटु०:—विश्वामित्रकी जय, बसा आसनांवर—विश्वामित्रकी जय.

[वृ. बसतो.]

ज्वाला०:—आम्हीं कोठें बसायचें ? ह्या घागरी कोठें ठेवूं ?

यौव०:—बसा त्या देवांच्या पंक्तीला, मग घागरी कोठें ठेवायच्या तें सांगतें.

[घागरीवाल्या बटूंना बसविते.]

बाल०:—यौवनिके, तुझ्या इंद्रसभेंत आम्हीं आलों, आम्हांला ते दागिने घालायला दे ना ? त्या तुझ्या देवांच्या अंगावर आहेत तसले दागिने मला पाहिजेत—आणि हें पहा तसला मुगुट दे ना ?

यौव०:—अगोदर बसाना—बसा, मग देतें.

बाल०:—अगोदर दे—देना—अगोदर दे—नाहीं तर मी नाहीं बसायचा तुझ्या इंद्रसभेंत—

यौव०:—काय हट्टी मुलगा आहे, बसाना अगोदर—या असे.

बाल०:—मी नाहीं यायचा—मला मुगुट अगोदर दे, नाहीं तर मी मेन-केला जाऊन मिळतो—दे मुगुट अगोदर.

यौव०:—कसा हट्टी आहे गुलाम, चिमुकला असतास तर तुझा पापाच घेतला असता.

बाल०:—देग मला मुगुट, असें काय बरें, मी कुकुवाळच आहे समज—दे आतां मुगुट.

यौव०:—ठेवा ग हा मुगुट त्याच्या डोक्यावर.

[बालमूर्तीच्या मस्तकावर मुगुट ठेवतात.]

मद० वास०:—

पद २८ [राग पिलू; ताल त्रिवट; चाल 'सुन सखी सुन सखी']

सुख सदा सुख सदा नाचतां; इंद्रसभेला शोभा आतां, दिव्य देवसम नर सजतां ॥ धृ० ॥ सुरसम लीला मानवाला सुलभ, त्याला नाचवितां ॥ १ ॥

यौवः०—बाळ, आतां झाली ना समजूत ?

बालः०—मी शालू पांघरतों, त्यावर ती माळ पाहिजे, ते दागिने पाहिजेत—
[यौवनिका माळ दागिने घालते]

ज्वाला०ः—आणि आमच्या खांद्यावरच्या घागरी केव्हां उतरायच्या ?
प्रसादाची सगळी वांटणी बालमूर्तीला आणि आम्ही नुसतें गाढवासारखें रात्रा-
यचें की काय ?

यौवः०ः—तुम्हांला अकला कोटें आहेत ? इतकी जागा पडली आहे,
ठेवा त्या घागरी खाली, आणि तेथें मुगुट आहेत लागेल तितके ठेवा डोक्यावर.
[बटू मुगुट घालतात, आणि देवांच्या अंगावरच्या माळा काढून घेतात.]

वृद्धा०ः—अरे तुम्हीं लूट आरंभिली आहे. माझ्या डोक्यावर कांहीं नको का!

यौवः०ः—हा काय भिकारड्यांचा मेळा आहे काय ?—विश्वामित्र महर्षींचे
बटु अशी आगांतुकी करतील—नाहीं ग बाई मला स्वप्न देखील पडलें नाहीं.

वृद्धा०ः—आगांतुक ह्मण, भिकारी ह्मण, पण माझ्याहि डोक्यावर मुगुट
पाहिजे खास—मुगुट नाहीं मिळाला तर मी मेनकेला जाऊन मिळेन आणि
माझी दाढी तुमची इंद्रसभा जाळील—

ज्वाला०ः—रिकामा घाक नका घालूं ? आम्ही सर्व बटु देव झालों आहों,
जा खुश्मळ जाऊन मेनकेला मिळा.

पद २९ [राग मालकंस; ताल त्रिवट; चाल 'देरेनोमे देरेनोमे देरेनोमे']

बटुगण निर्भय सुरसम निर्भय हा, नवा अमर नवा पहा ॥धृ०॥

येता सुंदरता नर तनूला, नाचरंग सौख्यसंग उरावित नच भीति
या देहा ॥ १ ॥

एक इंद्रसभा जळली तर शेकडों इंद्रसभा माझी यौवनिका उत्पन्न करील, कां
असेंच की नाहीं यौवनिके !

यौवः०ः—अगदी बरोबर, अगदी असेंच.

वृद्धा०ः—धक नाहीं घालत पण एकटाच कसा बोडका बसूं इंद्रसभेंत ?
याचना करतों, भीक मागतों, पदर पसरतों, इंद्रसभा जाळायची गोष्टच बोल-

णार नाही—माझ्या तोंडाला आतांपासून कुलुप बसलें—ठेवा आतां एक मुगुट माझ्या डोक्यावर.

यौव०:—होऊंघा त्या भिकारज्याला संतुष्ट; घा त्याला एक मुगुट.

[मदनिका व वासांतिका मुगुट देतात].

बाल०:—यौवनिके, मला आरसा दाखीव पाहूं. कसा चेहरा दिसतो पाहिलें पाहिजे. [आरशांत पाहून] वृद्धानंद, पहा माझ्या चेहऱ्याकडे, अप्सरा मला फसवितील असें तुहांला वाटतें का ? मुगुटामुळें काय शोभा आली आहे? सर्व अप्सरा माझ्याच नाहीं लगणार.

पद ३० [राग सारंग; ताल त्रिताल; चाल 'तुं करिये गरजत मेरे']

पाहुनिया मम मुखचंद्रा, कनककांति नयनशांति, वश मज या अप्सरा ॥धृ०॥ देह सहज सुंदर हा झाला, रत्नखचित मुगुटें झळकला; सधन मदन मी दुसरा ॥ १ ॥

यौवनिके, तुम्हीं अप्सरा आम्हां बटूंना फसविणार नाहीं, अशी माझी खात्री झाली; आतां लागेल तितकीं लुगडीं धुतों.

वृद्धा०:—यौवनिके, आरशांत रूप पाहून आम्हीं सर्व बटू खूष झालों आहों. आतां इंद्रसभेचा नाचरंग सुरू होऊं दे.

[नाच सुरू होतो. मेनका येते.]

मेन०:—हें काय आरंभिलें आहेत ? यौवनिके, मदनिके, वासांतिके, इंद्रानें तुहांला येथें कशाला पाठविलें आणि तुम्हीं काय करीत आहां ? विश्वामित्र महर्षींना प्रसन्न करायचें आमचें काम आहेना ? मग हा खेळ काय उपयोगाचा ? [निवी सृष्टि उत्पन्न करण्याच्या पायरीला त्यांची तपश्चर्या चढली आहे, त्यांचें मन प्रसन्न करून ध्यायला सेवेशिवाय दुसरा मार्ग कोणता आहे ? श्रीविष्णूच्या खुद्द महालक्ष्मीनें ह्या सेवेच्या मार्गाचा मला उपदेश इकडे येतांना केला, आणि विश्वामित्र महर्षींची बुद्धि जर पालटायची असेल तर भक्तीनें त्यांची सेवा करून, जगाचा नाश करण्याइतकी जगाची वाईट स्थिति नाही व जगांत प्रेमळ मुखास पुष्कळ जागा आहे, असें महर्षींच्या प्रत्यक्ष नजरेला आण,

असें महालक्ष्मीनें मला सांगितलें. सृष्टिकार्याविषयीं जेव्हां परमेश्वराला दगदगी-मुळें कंटाळा येतो तेव्हां महालक्ष्मी, क्षीरसागरांत निजलेल्या श्रीविष्णूचे पायचेपूनच, परमेश्वराचे बुद्धींत फरक पाडीत असते. त्यांनीं जाळलें तर त्यांना जाळूंद्या, पोळलें तर त्यांना पोळूंद्या; त्यांनीं झिडकारिलें तर त्यांना झिडकारूं द्या, पण त्यांच्या सेवेत प्रेमाचें सुख घेणारें कोणीतरी आहे असा प्रत्यक्ष अनुभव त्यांना येऊंद्या. म्हणजे त्यांचा क्रोध आपोआप शमेल. क्रोधानें ग्रासलेली बुद्धि खऱ्या प्रेमाच्या सेवेनें च प्रेमळ होते. प्रेमाचा आणि भक्तीचा ओलावा असल्याशिवाय क्रोधाच्या तापानें बुद्धि तेव्हांच रुक्ष होते. क्रोधी पुरुषांच्या बुद्धीचा हा रुक्षपणा आम्हीं बायकांनीं प्रेमळ सेवेनें काढून नाहीं टाकावयाचा तर कोणी काढून टाकावयाचा ! विश्वामित्र महर्षींचा क्रोध नाहींसा करण्याकरितां आम्हां अप्सरांना पाठविण्यांत आलें आहे; आणि तुम्हीं तर त्यांचा क्रोध अधिक पेट घेईल असें करीत आहां ! प्रेमळ सेवेशिवाय क्रोधावर दुसरें औषध नाहीं.

पद ३१ [राग तिलककामोद; ताल त्रिताल; चाल 'जबहरलोगर']

समज अनावर कामा क्रोधा; सहन जरा करीना विरोधा ॥४०॥
 औषध गुणकर प्रेमळ सेवा; शांतचित्त घेई नव बोधा; क्रोध
 काम शमवा, नच बाधा ॥ १ ॥

त्यांचा क्रोध जर आमच्या सेवेनें नाहींसा झाला तर सर्व विश्वाच्या बुद्धीला स्वच्छ करणारा आणि वशिष्ट मुनींच्या शबला कामधेनुहूनहि अधिक पवित्र असला महामंत्र—सर्व विश्वाला पोसणारी दुसरी गायच—नवी गायत्री—त्यांच्या तपश्चर्येपासून उत्पन्न होणारी आहे, खुद्द इंद्रानें मला हें सांगितलें; आणि इंद्राच्या आज्ञेप्रमाणें मी मनोभावे त्यांची सेवा करीत असतांना तुम्ही हे नाचरंग—

ज्वाला०:—आमचे नाचरंग, आणि तुम्ही तेवढी सेवा हं ! वृद्धानंद, माझ्या यौवनिकेला, तुमच्या मदनिकेला, किंवा बालमूर्तीच्या वासंतिकेला खर-कटीं भांडीं घासावयाला ही मेनका लावणार—

बाल०:—वृद्धानंद, मला आज्ञा करा, ह्या शालूचा बोळा ह्या मेनकेच्या तोंडांत घालून—मुसक्या बांधून—झाडाशीं शालूंनीं बांधून ठेवतो. आमच्या अप्सरांना कोणी नांवे ठेवलेलीं आह्यांला नाहीं खयायचें.

वृद्धा०:—मेनके, आम्हीं नाच पहायला आणि गाणी ऐकायला येथें बसलों आहोंत. तुला गायचें असेल तर खुशाल गा; गाण्यांत दोन शिव्या आह्यांला हांसडल्यास तरी हरकत नाही; कारण तुजें गाणें गोड आहे. पण उगीच उपदेश जर आह्यांला करूं लागलीस—

मेन०:—माझी विनंति आहे; उपदेश नाही. तुम्हां सर्वांवरील प्रेमानें—

वृद्धा०:—बालमूर्ति तोंडांत बोळा घाल आणि ठेव त्या झाडाला बांधून. [बालमूर्ति तसें करतो.] प्रत्यक्ष विश्वामित्र जरी आले तरी नाच चालला असतांना आम्हीं त्यांना बोलूं देणार नाही—होऊं द्या नाच सुरू—वाहवा—वाहवा—अशा नाचणाऱ्या अप्सरा पाहिजेत—बडबड करणाऱ्या अप्सरा काय कामाच्या ?

बाल०:—वाहवा—फार उत्तम हा नाच—वाहवा—आमच्या गुरुजींनीं जर हा नाच पाहिला, तल्लीन होऊन जातील समजलीस मेनके. वाहवा—शाबास—गुरुजींनीं हा नाच पाहिलाच पाहिजे—

[विश्वामित्र वृद्धानंदाच्या आसनामार्गे प्रगट होतो.]

ज्वाला:—गुरुजींच्या नशिबीं हें सुख आहे कुठें ? वसिष्ठाचे मुलगे मार, वसिष्ठाच्या गाईलाच ओढ, ह्याला त्रास दे, त्याला त्रास दे, वसवस ज्याच्या त्याच्या आंगावर तुटून पडण्याची सवय गुरुजींना लागलेली, कित्येक दश-सहस्रवर्षे जरी त्यांनीं तपश्चर्या केली तरी हा नाच त्यांच्या दृष्टीस पडणार नाही.

बाल०:—लोकंडाचे चणे गुरुजींनीं खावेत—तितकीच योग्यता—लोकंडाच्या कपाळावर लोकंडाच आदळायचें !—आमच्या गुरुजींच्या बुद्धीतून म्हणे विश्वाच्या बुद्धीला पवित्र करणारा महामंत्र निघणार—अशा नाचाच्या मंजुळ ध्वनीतूनच त्या मंत्रांचे स्वर निघण्याचा संभव आहे—नाहींच गुरुजींच्या कपाळीं, त्याला आम्हीं तरी काय करणार !

वृद्धा०:—गुरुजींच्या तपश्चर्येला सर्वांना आग लावून देणाऱ्या शस्त्रास्त्रांचीं फळे लागतील—पण असला नाच—सर्व मधुर काव्य ह्या नाचांत आहे—मेनके, स्वरी प्रेमळपणाची सेवा म्हणजे हा नाच होय. [जाग्यावरून उठून नाचा-

जवळ जाऊन] विश्वांतली गोडी प्रत्येक पावलागणिक उसळते आहे—असा लवचिकपणा असायला पाहिजे—मृदु पावलांना उशी काय—गिरक्यांचें फिरणें काय—मुरक्यांचें मुरडणें काय—असला नाच पाहिला म्हणजे आनंदांत विश्व प्रेमानें लोळत आहेस वोटें—वाहवा—शावास—[सर्व बटु—वाहवा, शावास, वाहवा] बटुनो, हा नाच पाहून ह्या वृद्धालाहि आनंदानें नाचून आपलें शरीर गरगर फिरवावेंस वोटें—पहा माझे हावभाव—हा पहा माझा गिरका—अरे बापरे—गुरुजी आले—त्यांनीं नाच पाहिला—आले गुरुजी—नाच पाहिला—आले गुरुजी ! [विश्वामित्र पुढें येतो व बटु कांपत उभे राहतात. नाच बंद पडतो.]

यौव०:—गुरुजी आले म्हणून इतकें भ्यायचें काय कारण ? त्यांचा सन्मान करण्याकरितां त्यांना नाच दाखवा.

ज्वाला०:—गुरुजींचा प्रथम सन्मान केला पाहिजे.—मुगुट घालून देव बनलेला हा आपला पट्टशिष्य ज्वालामुखी आपणांस प्रणाम करित आहे—मी देव आणि ही माझी देवी यौवनिका—नमस्कार कर. [यौ. न. करिते.]

विश्वा०:—घराण्याप्रमाणें गुरुपरंपराहि टिकत नसते; ज्वालामुखी, तूं मला हें आज चांगलें शिकविलेंस.

बाल०:—यौवनिकेच्या कृपेनें मुगुट घालून देव झालेला हा आपला आवडता शिष्य बालमूर्ति प्रणाम करित आहे. मी देव आणि ही नाचणारी माझी देवी वासंतिका—नमस्कार कर. [वा. न. करिते.]

विश्वा०:—तपस्व्यांची सुद्धां आवड कुपार्त्रीं पडूं शकते; तपश्चर्येचा ओघ बदलण्यास, बटु बालमूर्ति, तूं आज मला शिकविलें आहेस.

वृद्धा०:—माझ्या दार्ढीत आपण टेवलेल्या सामर्थ्याचे जोरावर मुगुट मिळवून देव झालेला हा आपला जुनापुराणा शिष्य वृद्धानंद प्रणाम करित आहे. मी देव आणि ही माझी देवी मदनिका—नमस्कार कर. [मद. न. करिते] अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव, असा आशीर्वाद पाहिजे गुरुजी.

विश्वा०:—लोभानें किंवा क्रोधानें सहस्रों वर्षें तपश्चर्या केली तरी मूळचें येळकूट नाहींस हेत नाहीं, हा धडा वृद्धानंद, तूं आज मला शिकविला आहेस.

مجلس العلماء
بمكة المكرمة
الملك سعود بن عبدالعزيز
الملك فيصل بن عبدالعزيز
الملك خالد بن عبدالعزيز
الملك فهد بن عبدالعزيز
الملك سعود بن عبدالعزيز
الملك فيصل بن عبدالعزيز
الملك خالد بن عبدالعزيز
الملك فهد بن عبدالعزيز

विश्वामित्रः—हे फल काय मम तपला ?

यौव०:—कोणालाच 'अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव' हणाले नाहीत—हेंच का तुमच्या गुरुजींचें तुमच्यावर प्रेम ?—नको ग बाई—येथें राहणें नको, मी आपली स्वर्गाकडे निघून जातें कशी ! चलाग आम्हीं सगळ्याजणीं इंद्राकडे परत जाऊं या.

ज्वाला०:—अशा रागावूं नका. आम्हीं तुमच्याच नाहीं कायमचे रहाणार. आपली पूर्वीची रीत म्हणून नमस्कार करायला तुला सांगितलें ! नाही दिला तर नाही दिला आशीर्वाद; त्यांत काय आहे !

बाल०:—अग, ए अग, तूंही रुसून जाऊं नकोस; ये परत. गुरुजींनीं नाही आशीर्वाद दिला तर नाही दिला. आठदहा पोरान्चें लटांबर घेऊन काय करायचें—सदासर्वदा नाचायला मिळालें म्हणजे बस झालें.

वृद्धा०:—तूंही रुसूं फुगूं नकोस. तपश्चर्येमुळें रुचि उरली नसतांही मदन-बाघेला बळी पडणारा माझ्यासारखा म्हातारा तुला दुसरा मिळायचा नाही.—गुरुजी, ह्या मदनिकेचा नाच पहाण्यासारखा आहे. तुम्हीं रागवा, शाप द्या, जाळा—पोळा—पण नाच पहाच—माझा नाही—ह्या मदनिकेचा नाच पहाच—बट्टनों, बसा सर्व निर्धास्तपणें आपआपल्या आसनावर—

यौव०:—आपण प्रथम मुख्य आसनावर बसावें—

वृद्धा०:—आतां कांहीं आम्हीं गुरुजींना तितके भीत नाही, तशी वेळ आली तर तोंडावर सांगूं ऐकत नाही म्हणून. [आ. बसतो.] बसा सर्व बट्टनों आपआपल्या आसनांवर बसा.—गुरुजी, गुरुजी, हें इंद्राणींचें आसन मोकळें आहे; पाहिजे तर ह्याच्यावर बसून नाच पहा.

विश्रा०:—वृद्धानंद, मी तुहांला हेंच का शिकविलें ?

पद ३२ [राग मारवा; ताल त्रिताल; चाल 'वे आजि मेरे मंदरवारे']

हें फल काय मम तपाला ? मरणचि शिक्वणुकेसि ठरला;
आश्रमांत नाच रंगला ॥ धृ० ॥ इंद्र जैसे बोल बोले, बटुगण
हाले; नरक—यातना आतां गुरूला ॥ १ ॥

माझ्या तपश्चर्येचा हाच का अर्थ ?

वृद्धा०:—आपण . अर्थ आणि ती मेनका आपली वाणी, वागर्थांचे हे नाते आपले आपण पाहून घ्या. आहांला त्याशी कांहीं कर्तव्य नाही. नाच पहायचा असला तर ह्या आसनावर बसा. [विश्वामित्र तोंड फिरवितो.]

बाल०:—व्यवहाराचें खरें सुख नाचांत आहे; नाच पहायची संधि व्यर्थ दवडूं नका.

ज्वाला०:—आपले शिष्य आपला पराजय करतात म्हणून गुरुजींना मत्सर बाटतो—खुशाल तोंड फिरवा, आम्हीहि बेफिकीर आहो—कराग नाच सुरुं—त्यांच्या कपाळींच नाही पहायचें—करा नाच सुरुं—आम्ही तरी कोठपर्यंत दम काढणार ! करा नाच सुरुं—तोंड फिरवून नाच नाही पाहिलात तरी छुम छुम छुम हा आवाज ऐकवितोंच ऐकवितों.—कराग नाच सुरुं. [नाच सुरुं होतो.]

विश्वा०:—तुमची नाचाची सृष्टि दृष्टिआड करण्याचें सामर्थ्य ह्या विश्वामित्रांत पुरें आहे.—तुम्हीं नाचाचे नादीं असेतो माझ्या दृष्टिआड असें रहाल. [इंद्रसभा अदृश्य होते.] मेनके, अन्तर्धानाच्या स्थितींत माझ्या बटूंनीं तूं कशी वागत होतीस हे मला समजत होतें; आणि तुझा छळ माझे बटू असा करीत आहेत हे समजतांच मला प्रगट होणें भाग पडलें. बटूंच्या छळांतून मी तुला मुक्त करीत आहे.

पद ३३ [राग वसंत; ताल त्रिवट; चाल 'अब मन भावेदा']

शोभा मज मेनका; सदा सावध, दाखविशी या कौतुका ॥धृ०॥

कोमल अबला तपतां तपांत तारक झाली तपाला; सत्य सत्य

तूं नच कामुका ॥ १ ॥

मेनके, तूं एक तरी माझी शिष्यीण होण्यास लायक आहेस असें जर माझ्या अनुभवास आज आलें नसतें, तर ह्या विश्वामित्राच्या क्रोधानें दशदिशा व्यापून टाकल्या असत्या. इंद्राच्या ह्या नाचण्या अप्सरा माझ्या आश्रमाची धूळधाण उडवित असतांना स्वर्गांतल्या इंद्रसभेपर्यंत माझ्या क्रोधाच्या च्वाळा पोचून, जळून फस्त होण्याकरितां इंद्र आज पृथ्वीवर आला असता. तुझा जर असा छळ केला नसता—तुझ्या अप्सरांवर तुझें वर्तन चांगलें असलें तर मी

विश्वामित्रः—उसळत पसरत वृडावित नाल्या, कोप हा, शमवितां नच
शमला.

रागावणार नाहीं असें तुला वचन दिलें होतें-तरी बटूंना फसविल्याच्या अपराधा-
बद्दल मीं तुझ्या अप्सरांना जाळण्यास कमी केलें नसतें. क्रोधाचा तृप्त करण्याकरितां
मीं तपश्चर्या आरंभिली; त्या तपश्चर्येनें माझा क्रोध आतां असा बलिष्ठ झाला
आहे कीं, ब्रह्मा, विष्णु, महेश, ह्यांच्यासकट सर्व ब्रह्मांडाची राखरांगोळी करण्याचें
सामर्थ्य आज माझ्या अंगांत आहे ! मला धिक्कारून बटू बोलत होते; प्रत्येक
शब्दागणिक त्यांना जाळावेसें मला वाटत होतें. एक एक अप्सरेला जवळ घेऊन
जोडण्यानें त्यांनीं मला नमस्कार केला; जोडपींच्या जोडपीं जाळून तुझ्या अप्स-
रांना सती जाणें भाग पडलें असतें. अजून आठवण झाली म्हणजे क्रोध
अनावर होऊन असें वाटतें, क्रोधाशिवाय दुसरा विकारच त्रिभुवनांत राहूं नये
आणि एकटा क्रोध सर्व विश्वांतला मुख्य रस बनवून विश्वाची भट्टीच निर्भेळ
क्रोधाची ओतली पाहिजे.

पद ३४ [राग अडाणा; ताल त्रिवट; चाल 'ओदतन ओदतन']

उसळत पसरत तुडवित तनुला, कोप हा शमवितां नच शमला
॥ धृ० ॥ अनल पेटला, भीषण ज्वाळा; विरमले सवळ, वितळले
सकळ; विलय-समय-रस हा अवतरला, मना व्यापुनिया
दाटला ॥ १ ॥

मेनके माझ्या बटूंची लीला पहात असतांना सर्व शिष्यांचा बळी माझा क्रोध
मागत होता; पण तूं माझी शिष्यीण आहेस असें पाहून माझा क्रोध माझ्या
शरीराबाहेर पडूं शकला नाही. तुझ्या छळाचा बांध त्याला फोडतां आला नाही.
सर्व शिष्यांत तूंही जळून जाशील अशी नीति त्याला आपोआप वाटली; आणि
माझ्या शरीरांतच माझ्या क्रोधानें स्वतःचा कोंडमारा करून घेतला ! हा
क्रोधाचा कोंडमारा मी कसा सहन करूं ?

मेन०:—माझ्या अप्सरांवर आपण रागावणार नाहीं असें जें वचन मला
दिलें त्या वचनामुळे अनावर झालेल्या क्रोधाचा कोंडमारा आपणास सोसावा
लागत आहे. मीं आपणास त्या वचनांतून मुक्त केलें आहे. माझ्या झालेल्या
छळाबद्दल मी आपणास बिलकूल दोष देत नाहीं. ह्या छळानें माझ्यावर उप-

कारच केले आहेत. मृत्यूच्या हालअपेष्टांतहि सुख असते, असा प्रत्यक्ष अनुभव ह्या छळानें मला आणून दिला आहे.

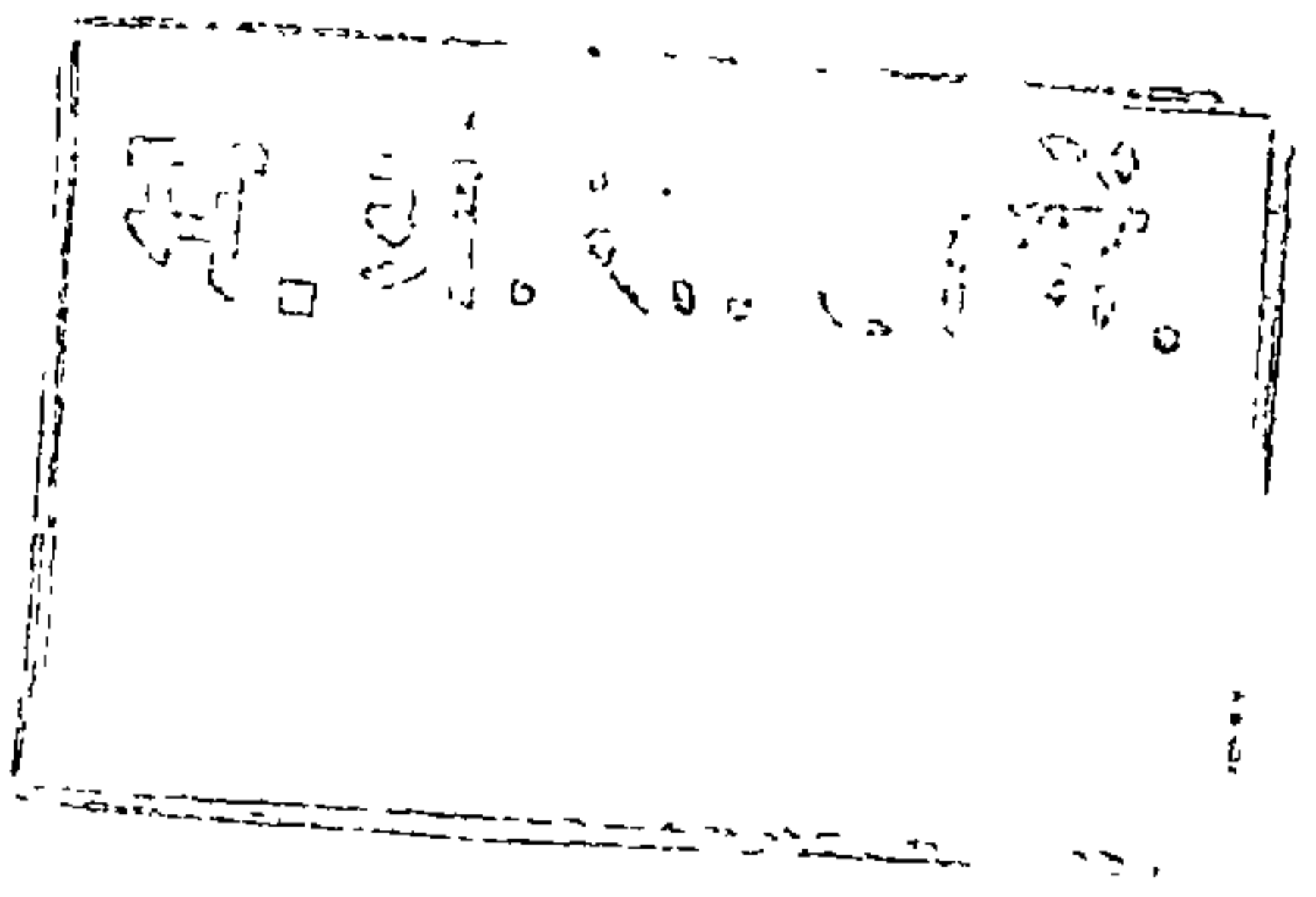
पद ३५ [समा विलावल; ताल त्रिकुट; चाल 'उजत चंद्र मधु']

असुख होत सुख, स्वार्थ सोडिला; करुणरसाला जीव विलगला
॥ धृ० ॥ मृत्युंजय मज मंत्र मिळाला; कार्यभार सुखद सदा
गमला ॥ १ ॥

आपल्या क्रोधानें आपल्या तपस्वी देहालां कोंडमाण्यामुळें आंतून जाळण्यापेक्षां, क्रोध अनावर झाल्यानेंहि आपलें आणि माझें अखेरीस कल्याणच होईल, असें आपल्यावरील माझें प्रेम मला सांगत आहे. ह्या दासीची विनंति आहे, आपल्या ह्या शिष्यीणीकरितां आपण दुःख सोसूं नका, मला एकटीलाच दुःख सोसूं द्या.

विश्वा०:—मेनके, माझी परंपरा चालावी आणि ब्रम्हा, विष्णु, महेश ह्यांच्या नव्हे माझ्या इच्छेप्रमाणें विश्वाचें कल्याण व्हावें हा माझा अहंकार माझ्या क्रोधाचा जर जोडीदार नसता, तर सर्व देवांना तुझ्यासकट आज तडफडत जळावें लागलें असतें. परंपरा चालणारी जरी नसली तरी प्रयत्न करून चालवावी, ही वासना मरतां मरत नाही. माझ्या शरीरांत सांठलेला क्रोध ह्या विश्वकल्याणाच्या परंपरेच्या लालसेला जाळूं शकत नाही. विश्वकल्याणाच्या मक्त्याचा हा अहंकार क्रोधालाहि जाळून टाकणारा असतो.—मेनके, परंपरेचा अभिमान अनावर क्रोधाचीं दुःखें निमूटपणें आज मजकडून सोसवीत आहे ! तूं छळ सोसूनहि माझ्याच सुखाची काळजी वाहतेस, शिष्याची आणखी परीक्षा घेण्याचें कारणच उरलें नाही.—नित्याप्रमाणें गंगेत स्नान केल्यावर माझ्या क्रोधाचा आवेश माझा मला सहन होईल; त्यावेळीं माझ्या दर्शनाला ये, म्हणजे तुला मंत्रोपदेश देऊन माझ्या परंपरेतील तुला शिष्यीण करतो. —माझ्याशीं बोलण्याचालण्याची परवानगी तुला आतांपासून मिळाली असून, माझें आजचें गंगाकाठचें नित्यकर्म आटोपल्यानंतर मंत्रोपदेशाकरितां मजकडे येण्यास चुकूं नकोस. [जातो.]

मेन०:—आपल्या सांप्रदायाची परंपरा विश्वकल्याणाकरितां पुरुषांना हवीशी वाटते; सांप्रदायाच्या उपदेशाप्रमाणें वागून ज्या देहांनी स्वतःचें कल्याण करून

मेनका:—देहा दिषलें सेवेला, या योगें जय लाभला. [पृ. ५३]

ध्यावयाचें असतें, त्या देहांची परंपरा चालविण्याची इच्छा बायकांनीं धरली तर त्याबद्दल बायकांना पुरुषांनीं नांवें कां ठेवावीं? पुरुषांना पराक्रमाचा अभिमान, तर बायकांना पुढच्या पिढीच्या जोपासनेचा अभिमान; पुरुषांना मतांचा कैवार, तर बायकांना मुलावाळांचा कैवार; बुद्धीच्या तेजानें जगाचें कल्याण करण्याचा परोपकार पुरुषांचा, तर सेवेंत सुख पहायला शिकविण्याची हौस बायकांची; मग मंत्रोपदेश दिल्यावर त्यांनीं माझे लाड कां पुखूं नयेत ?

पद ३६ [राग मांड; ताल केरवा; चाल ' काया गडका मेवासी ']

देहा दिधलें सेवेला, या योगें जय लाभला ॥ धृ० ॥ उठा झटा
प्रियकर कार्याला, सुखद मार्ग मीं दाविला; मुनि विश्वामित्र तप
करोनिया ईश-भजनांत आणिला ॥ १ ॥ [पडदा.

अंक दुसरा समाप्त.

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

[स्थळः—विश्वामित्राचे आश्रमांतील एक भाग. यौवनिका व ज्वालामुखी प्रवेश करितात.]

ज्वाला०ः—प्रिये यौवनिके, गुरुजींचा मंत्रोपदेश घेऊन मेनका तपश्चर्येला बसली; त्याला फार काळ झाला नाही ? मला वाटलें होतें, ह्या अवधीत गुरुजी आपोआप कंटाळतील आणि आम्हां शिष्यांवर पुन्हां बोलूंचालू लागतील. इतके दिवस झाले पण एक दिवसहि आमच्यापैकी कोणाला हांक मारली नाही, कांहीं काम सांगितलें नाही, प्रेमानें विचारपूस केली नाही, निदान रागवाचचें होतें तरी आमच्यावर, तसेंहि केलें नाही ! पुढें येथें दिवस कसे कंटावयाचे, मोटें कोडें पडलें आहे.

यौव०ः—मेनकाहि तसेंच वागते; जसें कांहीं आम्हीं कोणी तिच्या गांवच्याच नाही. मेनकेच्या अमल्या वागण्याचा रागच आला आहे. मला, आणि आमचें कसें काय चाललें आहे म्हणून विचारपूस करायला परवां स्वर्गांतून देवदूत आला असतांना, मी इंद्राला निरोप देखील पाठविला—

ज्वाला०ः—इंद्रलोकाला परत येतें, म्हणून निरोप पाठविलास कीं काय ?

यौव०ः—हो असाच निरोप पाठविला. मेनकेचें आणि आमचें भांडण कसें झालें, सर्व कांहीं इंद्राला कळविलें आहे; आणि ताबडतोब परत बोलवा म्हणून विनंति केली आहे.—मला नाहींग वाई आतां ह्या पृथ्वीतलावर एक क्षणभरहि थांबवत—देवदूत वासंतिकेच्या झोंपडींत परतहि आला असेल—इंद्राची आज्ञा झाली कीं—नको मला पृथ्वीचें दर्शनहि नको, केव्हां नंदनवन पाहीन असें झालें आहे !

ज्वाला०ः—मग माझे काय पुढें होणार ? गुरुजीहि बोलत नाहीत, तूं निघून जाणार, मी तडफडून मरूं कीं काय ? मासा जाळ्यांत पकडून पाण्यां-

तून तूं वाहेर काढलास, त्याचें सार्थकहि करीत नाहीस, वाळवंटावर अर्धामुर्धा मेलेला टाकून पळून जावें म्हणतेस ? ही मात्र माझी खरी धिंड निघणार !

यौव०:—मेनकेला तपश्चर्येला वसलेली पाहून मला असें झालें आहे, केव्हां मी इंद्राचे पाय पाहीन—

ज्वाला०:—मग मला वरोबर घेऊन चल ना इंद्राच्या स्वर्गांत—

यौव०:—मनुष्याला तेथें कोण येऊं देणार ? इहलोकचा कोणीहि सर्जीव प्राणी स्वर्गांत मेल्याशिवाय जाऊं शकत नाही. नाही ह्मणायला कुत्रें मात्र स्वर्गांत जाऊं शकतें.—कुत्रें होऊन येतां का माझ्यावरोबर ? मंत्रानें करूं का मी तुहांला कुत्रें ?

ज्वाला०:—कुत्रें हेतो, माझी ना नाही; पण स्वर्गांत गेल्यावर नंदनवनांत देवांचा डोळा चुकवून, तूं मधून मधून आपल्या कुत्र्याला पुन्हां आतांच्यासारखा ज्वालासुखी करशील ना ?

यौव०:—नाहीं हो, तसला कांहीं लपंडाव स्वर्गांत मुळांचि चालावयाचा नाही. कुत्रें तें कुत्रेंच; स्वर्गांत कुत्र्याचा मनुष्य होत नसतो; कुत्रें कायमचेंच झालें पाहिजे.

ज्वाला०:—कुत्रें होऊन तुझ्या पायांत घुटमळत राहून तुझे पाय चाटण्याशिवाय मला दुसरें सुख कोणचें मिळणार स्वर्गांत ?

यौव०:—डोळे भरून मला पहायला मिळेल; माझे पाय चाटायला मिळतील; हें काय कमी सुख झालें ? तुमच्या सारख्यांनीं तर हा मोक्षच समजला पाहिजे. अधिक काय तुमची योग्यता आहे ? अप्सरेचे पाय चाटायला मिळतील, भाग्य समजा तुमचें हें ? मग होणार ना कुत्रें ? देवदूताचा निरोप आला म्हणजे चाललें मी स्वर्गाकडे. आतां इतक्यांत देवदूत येईल, मी त्याच्याच शोधाला चाललें आहे; त्याची गांठ पडली ह्मणजे मी चाललें बरें परस्पर स्वर्गाकडे. ह्यानंतर तुमच्याशीं बोलायला मला वेळहि मिळणार नाही; म्हणून म्हणतें आतां चटदिशीं काय तें सांगा, व्हायचना कुत्रें, व्हायचें ना ? हो व्हायचें—हो हो व्हायचेंच—न होऊन काय करणार ?

ज्वाला०:—न होऊन काय करणार ? तेंहि खरें आहे—हेतो कुत्रें—न होऊन काय करणार ? हेतो कुत्रें—कुत्रें होण्यांतहि मौज आहे. पण मला

कुलुंगें कुत्रें कर हं ! केव्हां तरी अंगाखांच्यावर खेळायला तरी घेशील; कुलुंगें कुत्रें कर हं.

पद ३७ [राग मांड जिल्हा; ताल केरवा; चाल 'इन गोपीयनमे कृष्णकन्हैया']

स्वर्गीं श्वान खरें गोजिरवाणें ठरलें; नाच नाचे, चाल चाले,
खेळ खेळतें चिमुकलें ॥ धृ० ॥ मत्सर नाहीं, क्रोधहि नाहीं;
प्रियकर दुसरा शोभलें ॥ १ ॥

यौव०:—अगदीं कुलुंगें आवडतें कुत्रें करीन; आतां झालाना समजूत ?
आतां स्वर्गांत जायची तयारी करूंया—

[वृद्धानंद, मदनिका आणि बालमूर्ति येतात.]

वृद्धा०:—तूं स्वर्गांत जायचें म्हणतेस, पण आमची वाट काय ?

मद०:—यौवनिके, ह्यांना कोण ग स्वर्गांत नेणार ? सांगून टाकीनास
सर्वांना एकदम, ह्यांची व्याद आम्हां अप्सरांना नको म्हणून.

बाल०:—आह्वांला फसवून जातां, चांगलें नव्हे बरें, एकदि शालू स्वर्गांत
बरोबर नेऊं घावयाचा नाहीं.

यौव०:—तुम्हीं याल तितक्यांना स्वर्गांत बरोबर न्यायचें ठरविलें आहे.
माझे ज्वालामुखी कुलुंगें कुत्रें व्हायला तयार झाले आहेत; तुम्हींहि कुलुंगीं
कुत्रीं व्हा म्हणजे कटकट मिटली.

वृद्धा०:—कुत्रें ! कुत्रें काय म्हणून ? मी बोकड पाहिजे तर होतो. माझी
दाढी कायम राहिली पाहिजे.

यौव०:—बोकडांना स्वर्गांत जाण्याचा परवाना मिळणार नाहीं. कुत्र्यांना
आम्हीं बरोबर नेऊं शकूं.

बाल०:—कुत्रें झाल्यावर मला शालूची झूल घालाल ना ?

यौव०:—त्याला हरकत नाहीं.

बाल०:—होऊंया कुत्रीं, आणि पाहून तर घेऊं एकदां स्वर्ग.

वृद्धा०:—नाचतांना अप्सरेच्या पायांत घुटमळायला सांपडतें का स्वर्गांत ?

यौव०:—हो तसें रोज सांपडेल.

शैवनिक्काः — अप्सरांश्च लाथाच पुरुषांता आवडतात, हीयसा बालसूर्ति ।

वृद्धा०:—मग काय ज्वालामुखी, व्हायचें ना कुत्रें ? एकदां स्वर्गाचा फेरफाटका तर मारून येऊं; मग पुढचें पुढें पाहतां येईल. स्वर्गांत कंटाळा आला—

बाल०:—पटदिशीं पृथ्वीवर उडी मारली म्हणजे झालें. स्वर्गांत वर चढून जाणें कठीण आहे, खालीं पडायला काय उशीर ?

यौव०:—ती—पहा—वासंतिका येऊं लागली; देवदूताचा निरोप तिनें सांगितला म्हणजे अशाच्या अशा आम्हीं तिघीजणी येधूनच तडक स्वर्गाकडे क्षणांत जाणार ! तेव्हां तुम्हीं असें करा, आमच्या पायापारीं कुत्र्यासारखे वमून पाय धरा, आम्हीं वर जाऊं लागलों म्हणजे आमच्या मंत्रानें आपोआप कुत्रें व्हाल, आणि स्वर्गांत जाल. आतां पाय धरले पाहिजेत आणि कुत्रें झाल्यावर स्वर्गांत पोंचेपर्यंत पाय घट्ट धरून राहिलें पाहिजे. वाटेंत पाय सोडलेत कीं पृथ्वीवर आदळलांत म्हणून समजा—बसा कुत्र्याप्रमाणें पाय धरून—बसा कुत्र्याप्रमाणें पायाजवळ—

[वसतात].

बाल०:—मी कोणाचे पाय धरायचे.

[वासंतिका येते.]

यौव०:—ही वासंतिका आली; धरुंदे ग तुझ्या कुत्र्याला तुझे पाय. [वा. वासंतिकेचे पाय धरितो] धरा असेच आमचेहि पाय. [पाय धरतात.] वासंतिके, सांग चटदिशीं देवदूताची आज्ञा, आणि जाऊंया आम्हीं पटदिशीं स्वर्गांत. — बालमूर्तीकडे पहात, खालीं मान घालून उगीच कां उभी ? गप्प कां ? ओहो, बालमूर्ति, कुत्रें झालें म्हणून इतकें वाईट नको वाटायला ? डोळ्यांत अश्रू ! पुरुषांना कुत्रें करण्यांत कांहीं वाईट नाही. पुरुष कुत्रें झाले म्हणजे अप्सरांनीं आनंदानें नाचलेंच पाहिजे; नाचतांना लाथा लागतील म्हणून का तुला वाईट वाटते ? अप्सरांच्या लाथाच पुरुषांना आवडतात,—होयना बालमूर्ति ?

बाल०:—होय, खरें आहे. मी पाहिजे तर तुझ्या वाटणीचें थोडेसें रडतों, पण आह्मांला लवकर कुत्रें करा, आणि स्वर्गांत जाऊंया.

यौव०:—रडतीस कां बोलना काय तें.

वासं०:—इंद्रानें आमचा गळा कांपलाग आम्हां अप्सरांचा गळा, केसानें गळा कापला ! यौवनिके, इंद्र कसाब ठरला !

यौव०:— म्हणजे काय झालें ? [बटूपासून दूर होतांना बटूना लाथा वसतात.] अशा लाथा वसायच्याच; उगीच तडफडूं नका. गप्प पडून रहा. सांग काय झालें तें; रडतीस कां ?

वासं०:— केसानें गळा इंद्रानें आमचा कांपला—देवदूत इंद्राची आज्ञा सांगून गेला—

मद०:— काय आहे इंद्राची आज्ञा ?

वासं०:— आम्हीं अप्सरा आपआपसांत भांडलों आणि मेनकेच्या मुसक्या बांधल्या, असें इंद्राला ज्यावेळीं नंदनवनांत कळलें त्यावेळीं ब्रह्मा, विष्णु, महेश सर्व देवता तेथें होत्या; इंद्रानें आम्हां चौघीहि अप्सरांना भांडल्याबद्दल असा शाप दिला—

यौव०:— शाप आम्हांला ! [बटू उठतात] कोणता शाप दिला ?

वासं०:— आम्हीं चौघी अप्सराच राहूं, पण पृथ्वीवरच राहून पृथ्वीवरच्या इतर वायकांप्रमाणें आम्हीं सुखदुःखें भोगलीं पाहिजेत, असा इंद्रानें शाप दिला!

यौव०:— केसानें ग वाई गळा कांपला—

वासं०:— पण खरें दुःख पुढेंच आहे—

मद०:— सांग आमच्या कपालीं काय भोगायचें आहे तें लवकर सांग.

वासं०:— ब्रह्मा, विष्णु आणि शंकर ह्यांनीं त्यावेळीं स्वर्गाचा असा निर्वंध घातला, मानवी सुखदुःखें भोगणाऱ्या कोणालाहि मुलेंबाळें झाल्याशिवाय स्वर्गांतच येऊं द्यावयाचें नाहीं. निंपुत्रिकाला स्वर्ग नाहीं, बांझेला स्वर्ग नाहीं; असा स्वर्गाचा नियम कालपासून झाला आहे ! आणि आम्हांला मुलेंबाळें झाल्याशिवाय स्वर्गांत कांहीं केल्या घेण्यांत येणार नाहीं, अशी ताकीद देऊन देवदूत निघून गेला ! आतां पुढें कायग करायचें ? हें मुलाबाळांचें संकट ओढवलेंग तुम्हां आम्हांवर !

यौव०:— इंद्रानें आमचें कपाळच फोडलें ! मुलेंबाळें—नकोग वाई—ह्या झेल्या गिधाडांचीं आर्जवें करायचें किंग आलें माझ्या कपालीं !—मुलाबाळांचें संकट—संकटच वाई—देवा मुलाबाळांचें हें संकट—

वासंतिकाः—निपुत्रिकाला स्वर्गी नार्ही, वांहेल्या स्वर्ग नार्ही; असा स्वर्गाचा नियम कालपासून इला आः ! [पृ. ५८

ज्वाला०:—त्याची तूं काळजी करूं नकोस. चार चार घागरी खांद्यावर घेणार हा आहे ना तुझा ज्वालामुखी ! पण आतां मेनकेप्रमाणें तूं माझी सेवा केली पाहिजेस, दोन घागरी डोक्यावर, एक ह्या कंवरेवर आणि चौथी त्या कंवरेवर—अशी रावली पाहिजेस—राववतों आतां तुला—स्वर्गांत वांझेला घेतो कोण ? अशी राववल्यावर, दोन चार चिमुकलीं जेव्हां तुझ्या कंवरेवर दिसतील तेव्हां स्वर्गाचे दरवाजे उघडतील, समजलीस.—आतां माझे पाय चेपले पाहिजेस, माझ्या लाथा खाल्ल्या पाहिजेस, कुत्रीप्रमाणें माझ्या पुढें पुढें केलें पाहिजेस. निपुत्रिकांना आणि वांझेला स्वर्ग नाहीं—बरे केलें इंद्रानें—इंद्र आमच्या गुरुजींहूनहि शहाणा आहे म्हणून म्हणतात तें खोटें नव्हे—आतां आमच्याशिवाय तुमचें काय चालणार आहे ? सारवा आमच्या झोंपड्या, काटा केर, भरा पाणी, मुलेंबाळें झाल्याशिवाय स्वर्ग नाहीं—वाहवारे इंद्र—पड माझ्या पाया आतां मुकाट्यानें—अगोदर ह्या इंद्राचीं आर्जवें करशील, तेव्हां तो इंद्र दृष्टीस पडेल समजलीस.

यौव०:—समजलें, समजलें; काय करायचें ? इंद्रच कसाव झाला; ब्रह्मा, विष्णु, महेश सर्वच तुमचे सार्थीदार झाले; रडरडून तुमच्या झोंपडींतल्या घागरीं अश्रूंनीं भरून ठेवतें बरे ! [जाते.

वृद्धा०:—अरे ज्वालामुखी, पुरुषांनीं वायकांना फार रडूं देऊं नये—अरे वायका हंसतमुख असल्या म्हणजे पुरुषांच्या सुखाला भरतें येतें. जा यौवनि-केच्या मागून आणि काढ तिची. समजूत. ऐक थोडें म्हातान्याचें; तरुण आपल्याच झोंकांत जातात, आणि वायकांचा तोल संभाळतां येत नाहीं; वायका रडायला लागल्या हाणजे त्यांच्याच तंत्रानें घ्यावें. जा यौवनिकेच्या मागोमाग—

ज्वाला०:—बसूं दे दोन दिवस रडत. रेडा, बैल, कुत्रें म्हणून मला काय कमी रडविलें तिनें ? ती त्या दिशेनें गेली तर मी ह्या दिशेनें जातो. तिचा तोल कशाला आतां संभाळायला पाहिजे ? ठेंचा खात येईल आपण होऊन माझीं आर्जवें करायला. रडणें, फुगणें, रुसणें, अडविणें, सर्व ठेंचा आरंभीं लागव्याच लागतात, मग संसार नीट चालून मुलेंबाळें होतात.—जातो मी. उलट दिशेनें हाणजे येईल नीट रस्त्यावर. [जातो..

वृद्धा०:—आडमुठ्यांचा संसार आडमुठ्या मार्गाशिवाय थाटत नाही.-
आतां तुमचा आमचा संसार; मदनिके, तूं रडली नाहीस हें फार चांगलें केलेंस—

मद०:—म्हातान्यांशींच मुळांत गांठ पडल्यावर रडणें कशाला शिल्क
राहतें ?

वृद्धा०:—मदनालां कांहीं चालतें. मी म्हातारा आहे आणि म्हाताराच
रहाणार. पण ह्या दाढीनें गुरुजींचा सांप्रदाय सोडलेला नसल्यामुळें गुरुजींचा
मजवर राग नाही, तेव्हां त्या दोषीच्या अगोदर तुला मुलेंवाळें होतील; काळजी
करूं नकोस. अग देवांचीच तशी इच्छा आहे. आम्हां कुणें देवांक झाले,
होतों; पण देवांनीं तुम्हां अप्सरांचा टाकलांना तोडून स्वर्गाचा रस्ता ! आतां
गालूसोत्रत्याप्रमाणें मुरमुर आलें पान्धरुं आणि कणीम व्वाऊन गेलें निघून,
असें नाही तुम्हांला वागायला वायचे.—म्हातारा, कोतारा, जुनापुराणा, कस-
लाहि मी असलों तरी येथेंच आतां राहिलें पाहिजे;—माझाच संसार थाटविला
पाहिजे; उपाय नाही. दुसरा मार्गच नाही. मेनकेपासून देवांवर विश्वास ठेवा-
यला शीक. चल तुला गुरुजींच्या आणि मेनकेच्यापुढें उभी करतो आणि
पोक्त वाईसारखा संसार कसा करावा, आणि मुलावाळांची जोपासना कशी
करावी, तें नीट शिकवितों. [मद० घेऊन जातो.]

बाल०:—कां अजून हुंदके थांबले नाहीत ! अग तूं वासंतिका—हांस
जरा—सगळें दुःख नाहीस होईल.

वासं०:—उगीच कशी मी हसूं ? हंसायला कारण पाहिजेना ?

बाल०:—वसंताला हंसायला कारण कशाला पाहिजे ? बालमूर्तीचा आणि
वासंतिकेचा हंसणें हा स्वभावच आहे. त्या दोषी गेल्या, रडणें गेलें आणि
फुगणेंहि गेलें; आतां हंसणें तेवढें शिल्क राहिलें आहे—होय ना ? हंसा आतां.

वासं०:—आतां आपलाच संसार करणें मला भाग आहे; असेंच गडे
मला नेहमीं हंसवायचें हं ?

पद ३८ [राग खमाज; ताल त्रिवट; चाल ' शोभे रघूपति ']

संतोष वाढला; हांसविला प्रियकर, मधुर मधुर हांसविला ॥धृ०॥
रुचिर हास्य मन तृप्तचि दावी, तुष्टि पुष्टि मग देहाला ॥ १ ॥

मी आपणाला माझे लुगडे धुवायला सांगायची नाही; हंसवायचें ना मला असेंच नेहमी ?

बाल०:—जा, तीं फुलें फळें तोडून घेऊन ये. खाऊंया, पिऊंया आणि हसूंया. गुरुजीनीं बोलावले तर जवळ गेलें, नाहीतर हंसत राहूं. जा खाण्या-पिण्यापासून संसाराला आरंभ करूं. [वा. जाते] निर्बुद्धासारखें सुख नाही. उगीच विचार करा, रागवा, आणि रडा; ही बुद्धीची व्याद पाहिजे कशाला ? अमकें इंद्रिय जिंकावें, तमकें इंद्रिय जिंकावें, काम मारावा, क्रोध सोडावा म्हणून शहाणे उपदेश करीत असतात ! मी म्हणतो, बुद्धीचें प्रथम कांहीं चालूं देऊ नये. कोण ही बुद्धि, असेंच कर तसेंच कर म्हणून आम्हांला सांगणार ? कां तिला इतका मान ? सर्व इंद्रियांत हें बुद्धीचें इंद्रिय अत्यंत त्रासदायक—पशूंच्या किंवा पक्षांच्या जन्माला गेलें म्हणून विघडलें कोटें ? स्वर्गांत जाऊन करायचें काय ? आणि जन्मानुजन्म मनुष्याचा जन्म आला तर त्यांत काय वाईट ? सुख टिकत नाही हाणे—न टिकेल—खाल्लें, प्यालें, आपला रंगेलपणा पशुपक्षी झालें तरी कोटें जातो ? मृत्यूची पर्वा बाळगा कशाला ? वासंतिकेला मुलाबाळांची भीति; मला मुलेंहि नकोत आणि स्वर्गहि नको. पृथ्वी खूप मोठी आहे; आणि कोणत्या प्राण्यांच्या जन्मास जाऊन रंगेल राहतां येणार नाही ? विचार करण्याची ही बुद्धि जर जगांतून नाहीशी होईल, तर जग खरें सुखी होईल. बुद्धिवान तितके दुःखी आणि निर्बुद्ध तेवढे खरे सुखी, हेंच काय तें खरें सत्य होय.

पद ३९ [राग देसकार, ताल त्रिवट; चाल ' छत्र धरिया मोरे ']

सुखी विलोका येथ नरांना, नेतां नाशा विचारांना ॥ धृ० ॥

सुखसाधन तनु मानवाला; सुखी नसाया कारण केवळ

बुद्धि जाणा ॥ १ ॥

[जातो..]

प्रवेश दुसरा.

[स्थळ:— विश्वामित्राची तपश्चर्येची गुहा. मेनका प्रवेश करते.]

मेन०:— त्यांच्या कृपेनें मला माझा स्वतःचा विसर कांहीं वेळ पडतो. अशा स्थितींत कल्याणकारक आणि आवडणाऱ्या एखाद्या तेजाचें ध्यान एकाग्र

चित्तानें करीत बसलें असतांना शरीर, मन, आणि बुद्धि—सर्व जीवित—सर्व विश्व आपोआप प्रसन्न होतें; आणि तपश्चर्येबद्दल धन्यता वाटते ! पण स्वतःचा विसर पाडण्याची वेळ एकसारखी टिकत नाही. तपश्चर्येतील विसाव्याचे वेळीं त्यांची सेवा करीत असतांना, मी त्यांची अर्धांगी कां होऊं नये, हा विचार मनांत खेळूं लागतो—ते रागावतील—मला कामुक म्हणतील—भीतीनें माझे मन मी मारतें—माझा स्वतःचा विसर मला कायमचा कसा पडेल ?

पद ४० [राग भैरवी; ताल त्रिवट; चाल ' राजामानिबे ']

देहा विसरलें नच; मग सुख जाणा हीन वासना ॥ धृ० ॥
अभ्यास सतत सकलहि केला, डोल फोल नकळत पळाला;
देहसंग परि बुद्धि सोडिना ॥ १ ॥

माझी स्वतःची इच्छा आणि त्यांची विश्वकल्याणाची इच्छा ह्यांत फरक काय आहे ? त्यांच्या मंत्राचा उपदेश घेणारी आणि त्याप्रमाणें वागणारी माणसें तरी पाहिजेत ना? इतके शिष्य त्यांनीं तयार केलें; क्रोधाच्या अनुष्ठानांत इतक्या सिद्धी शिष्यांनाहि प्राप्त झाल्या; पण परिणाम काय झाला? आम्हां अप्सरांपुढें त्यांचे शिष्य टिकले काय ? हा पहा त्यांचा पहिला शिष्य वृद्धानंद, इतक्या म्हातारपणींहि घरदार थाटूं पाहातो आहे ! मग मला त्यांनीं दोष कां द्यावा ? [वृद्धानंद येतो.] काय वृद्धानंद, आज कोणीकडे वाट चुकलांत ?

वृद्धा०:—वाट चुकलों नाही; जुन्या वाटेवरच आलों आहे.

मेन०:—तपश्चर्येकडे पुन्हां मन वळलें वाटतें ! मदनिकेवर तुमचें प्रेम आहे ना ?

वृद्धा०:—अहो बायकांच्याच पार्यां पुरुष तपश्चर्येला सोडतात, आणि बायकांच्याच पार्यां तपस्वी होतात. माझा इतक्या दिवस समज होता, बायका नुसत्या जन्मदात्या होत, पण आतां मला कळूं लागलें आहे, बायका म्हणजे जिवंत मृत्यूच होय ! एकसारखा मृत्यूचा खेळ खेळत असतात. आजची रहाण्याची जागा त्यांना उद्यां पसंत पडायची नाही; सकाळचा शालू त्यांना दुपारी चालत नाही; दिवसाचा अलंकार त्यांना रात्री आवडत नाही; घरदार, अन्नवस्त्र, थाटमाट यांच्यासंबंधानें रोज तीन खून केल्याशिवाय त्यांना झोंपच येत नाही ! असला हा जिवंत मृत्यु गळी पडल्यामुळें आम्हां बट्टीची अगदी

त्रेधा उडाली आहे. मृत्यूचे नोकर म्हणून रावण्याची दगदग सोसणें मला तर अवघड झालें आहे.

मेन०:—मग काय तपश्चर्येला पुन्हां वसणार ?

वृद्धा०:—इतक्यांत नाही, तीहि पाळी येणारच. पण आज आम्हीं बट्टींनीं अप्सरांना स्वर्गाचा मार्ग मोकळा करून देण्याचें वचन दिलें आहे. अप्सरांना मुलेंबाळें झाल्यावर तपश्चर्येला येऊं.—रोज पालटणारी बायकांची लहर म्हणजे चंचल मृत्यूचा बाजार ! हा बाजार कसा करायचा, ह्याची कांहीं तरी युक्ति आज पाहिजे आहे. गुरुजींचें दर्शन घेऊन एखादी सिद्धि जर त्यांनीं दिली—

मेन०:—जाळण्यापोळण्याची सिद्धि तर तुमच्यापार्शी आहेच.

वृद्धा०:—त्यानें काय होणार ? हें घर आवडत नाही म्हणून बायकोनें म्हटलें, म्हणजे आम्हीं घर जाळून टाकतो; हा शालू नको म्हटलें म्हणजे तेव्हांच त्याची राख आम्हीं बट्टू करतो; हा दागिना नको ह्याणायची फुरसत, त्याचें भस्म झालेंच म्हणून समजावें ! पण नवें घर, नवा शालू, नवा दागिन, आणण्याचा मंत्र कोठें आह्मांला माहित आहे ? वासंतिका आपल्या मंत्रानें काय करील तें करील. बालमूर्तीची चैन चालली आहे. तेव्हां एखादी सिद्धि जर गुरुजींनीं दिली, गुरुजींचें दर्शन कसें होईल तेवढें मला सांगा.

मेन०:—तुम्हांला दर्शन होईल; पण माझ्यावर रागावल्याशिवाय ते राहणार नाहीत. कोणाहि बट्टूचें तोंडहि पहायला नको, अशी त्यांची ताकीद आहे.

वृद्धा०:—आम्हीं ऐकलें होतें, क्रोधी विश्वामित्राचा अवतार संपला असून सर्व विश्वाचे मित्र, पतितांचा उद्धार करणारे, आणि सर्व घोटाळ्यांतून जीवाला बाहेर काढणारे, एवढ्या नात्याचीच तपश्चर्या आतां गुरुजींची चालली आहे. तेव्हां बाहत्या गंगेंत हात धुवून ध्यावेत अशा आशेनें पतित म्हणून इथें आलों; पण अजून क्रोध शिल्लक आहे म्हणतां ?

मेन०:—असें आहे खरे. पण तुमच्यामुळे एकदां मला त्यांच्या हस्त-स्पर्शाचें सुख मिळालें आहे; तेव्हां आज मी स्वतःवर त्यांचा सर्व क्रोध ओढून घेऊन तुम्हांला गुरुजींचें दर्शन घडवितें. [पडद्यांत—‘मेनके गुहेतून बाहेर येण्याला शुभ समय आहे ना ? शुभ प्रसंगाचें वर्णन कर, मला गुहेतून

योडा वेळ वाहेर यावेसें वाटतें. '] मीं वर्णन केल्यावर ते आतां गुहेतून वाहेर पडतील; तुम्हीं गुहेच्या तोंडावर उभे रहा म्हणजे तुम्हांला दर्शन होईल. [वृद्धानंद तसें करतो.

पद ४१ [राग पहाडी; ताल केरवा; चाल ' सुन मेरी सैया ']
दर्शन घावें, शुभकर वेळा; अखिलहि गर्व पळाला ॥ धृ० ॥
सुखचि सजीवा, सुख निर्जीवा, सुखमय विश्व जहालें या
समयाला ॥ १ ॥

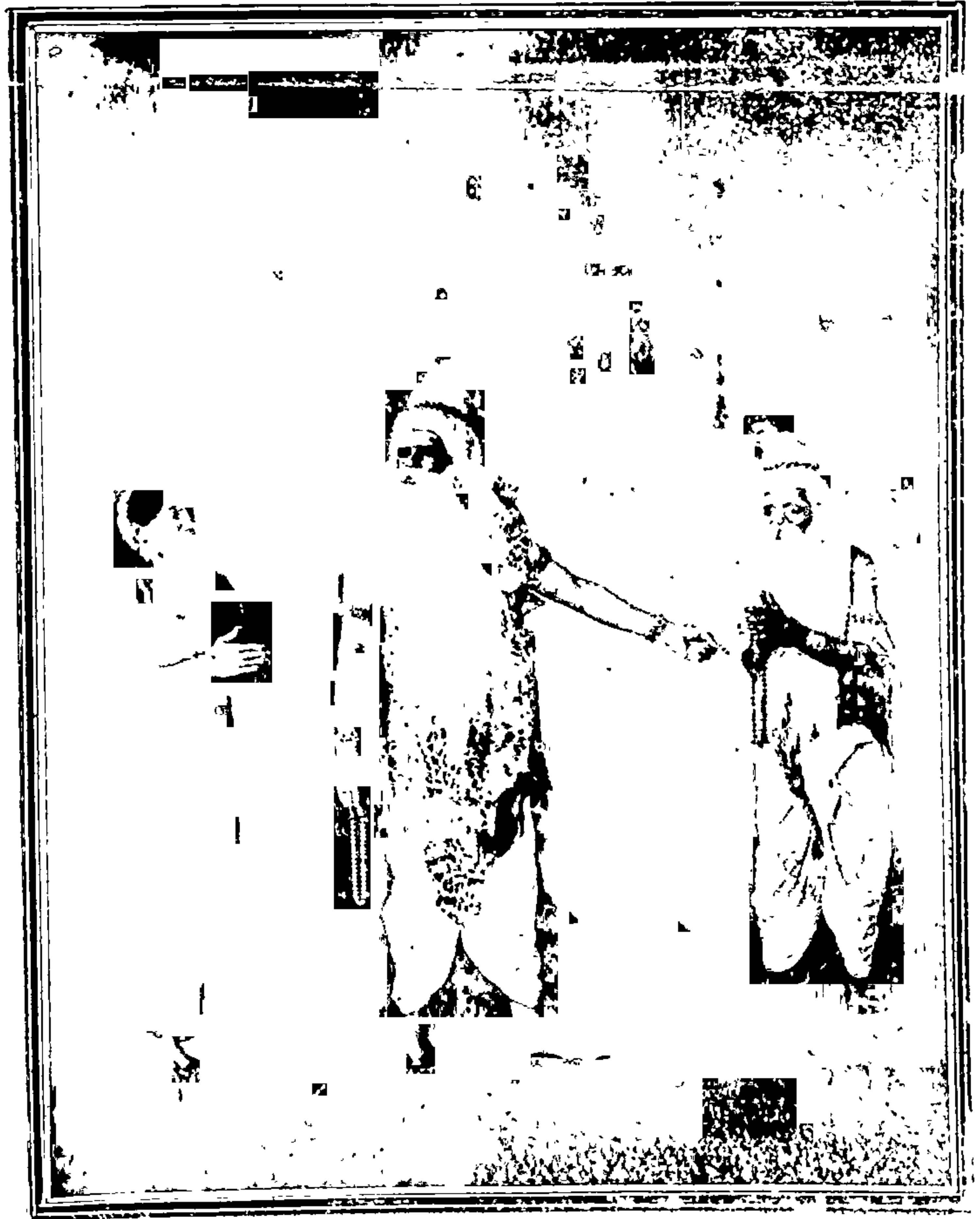
गुहेतून वाहेर पडण्याला हा शुभ समय आहे महाराज. [विश्वामित्र वाहेर येतो. वृद्धानंद अभिवंदन करितो.]

विश्वाः०—मेनके, ह्याचें दर्शन मला आज प्रथम कसें वडाविलेंस ? समार्धातून उठल्यावर कोणाहि बटूचें मला प्रथम दर्शन घडूं नये म्हणून मीं तुला ह्या पहान्यावर ठेविली, आणि तुझ्या हातून आज ही चूक कशी झाली ? अजून संताप येतो, या चेल्यांचें दर्शन झालें म्हणजे अजून क्रोधाची आराधना करावीशी वाटते ! अजून सर्व विश्वाचा लय होईल तो सुखाचा दिवस असें वाटतें. सर्व विश्वाचा शत्रू म्हणून घेण्यांत अजून मला धन्यता वाटावी, असें आज तूं कां वागलीस ? अप्सरेच्या सौंदर्याला बळी पडणाऱ्या या वृद्धाचें दर्शन मला आज कां ?

मेन०ः—महाराज, आपण सर्व विश्वाचे शत्रू नसून मित्र झालां आहांत, असें समजल्यामुळें पतितांचा उद्धार व्हावा म्हणून हे आपल्या दर्शनाला आले आहेत. भूत-दयेमुळें ह्यांना पुढें करण्याची चूक माझ्या हातून घडली, आपण दयासागर असून—

विश्वा०ः—मेनके, मी कसला दयासागर, मी कसला विश्वाचा मित्र, मी कसला पतितांचा उद्धार करणारा ! क्रोध माझा नष्ट झालेला नाही; इतकेंच नव्हे तर क्रोध मला आवरतांही येत नाही. वृद्धानंद, तुमच्या पुढें मी तपश्चर्येत फारसा गेलों आहे, असें समजू नका. क्रोधानें इतरांना जाळून भस्म करण्याची माझी सिद्धि मीं तुम्हांला दिलीच आहे. क्रोध वसां आवरायचा, हें मी मेनकेपासून शिकतो आहे. काम मला कल्यांत ठेवतां येतो, पण क्रोधाला मी हां हां हाणतां बळी पडतो; माझा उपयोग तुम्हांला काय होणार ?

मेन०ः—क्रोध आला तर येऊं दे, पण शिष्यांवरील पूर्वीचें प्रेम कमी होऊं देऊं नये; होईल तितकें त्यांचें कल्याणच चिंतीत जावें—

विश्वामित्रः—बेनके, ह्यार्ने दर्शन मला आज प्रथम कसे घडविलेंस ? [पृ. ६४

विश्वाः०—आणि करावेंहि त्यांचें कल्याण. क्रोध आवरण्याचा आणि अखेरसि क्रोधाचा जिंकण्याचा हा सोपा मार्ग आहे—पण सोपा तितकाच कठीण ! आंतून त्रास हेत असला तरी क्रोधाचा नीट कोंडमारा करण्याकरितां, वृद्धानंदा, तुझे कल्याण मला केलेंच पाहिजे.—वृद्धानंद, तुला काय पाहिजे ?

वृद्धाः०—गुरुमहाराज, येथें आलेल्या सर्व अप्सरांना इंद्रानें असा शाप दिला आहे—

विश्वाः०—अप्सरांना शाप देण्याइतका इंद्र शुद्धीवर आला म्हणायचा !—काय शाप दिला ?

वृद्धाः०—मुलेंवाळें झाल्याशिवाय स्वर्गांत त्यांना परत घेण्यांत येणार नाही; असा शाप आहे. त्यांच्या कल्याणाकरितां भूतदयेनें संसार करणें आतां आम्हांला भाग आहे.

विश्वाः०—वारेवा ! फार चांगली भूतदया आहे ही !

वृद्धाः०—अप्सरांची हौस भागवितां येईल, अशी एखादी सिद्धि जर गुरुजींनीं—

विश्वाः०—जाळून भस्म करण्याची सिद्धि तुमच्यापाशीं असल्यावर तुम्हांला तुमच्या लाडक्या अप्सरांची हौस कां पुरवितां येऊं नये ? श्रीमंतीनें आणि वैभवानें नटलेल्या पाहिजे त्या नगरीच्या जवळ जा, जाळून भस्म करितों म्हणून नागरिकांना धाक घाला—मग तुमच्या अप्सरांचीं आर्जवें करून देवतांप्रमाणें त्यांचीं पूजाअर्चा करण्याला आणि त्यांची हौस पुरविण्याला नागरिक तयार होतील. जा, संसारांत जा, पाहिजे तेथें पाहिजे तसें राज्य करा; आणि अप्सरांना मुलेंवाळें होऊन त्या स्वर्गांत निघून गेल्यावर नरकांत—नरकांत—

मेनः०—उगीच काय म्हणून संताप करून ध्यावयाचा ? आपले हे शिष्य आहेत; ह्यांच्याबद्दल वाईट शब्द तरी कशाला उच्चारता ?

विश्वाः०—मग तूच त्यांचा संसार कसा थाटून द्यावयाचा तो दे, माझी ना नाही.—वृद्धानंद, क्रोध आवरण्याला मी सांप्रत शिकतों आहे. माझ्या ह्या नव्या तपश्चर्येजवळची कामधेनू मेनका आहे. शबला कामधेनू जशी वसिष्ठाच्या आश्रमाचा अलंकार तशी ही मेनका माझ्या आश्रमाचा अलंकार आहे. तुमच्या अप्सरांनीं कांहीं हौसेनें मागितलें म्हणजे मेनकेकडे त्यांना पाठवून द्या. मेनका त्यांची हौस पुरवील असा आशीर्वाद मी तुम्हांला देतो.

पद ४२ [राग देस; ताल त्रिवट; चाल 'लागी उंचट मोरि']
मला विश्व-सुख-छंद, त्यांतचि विरमला क्रोध-बंध;
मान गुरु मेनकेला ॥ धृ० ॥ निजपर भेदा अंत मिळाला;
सोडुनिया अभिमाना, स्वजन सकल जन मानिला ॥ १ ॥

वृद्धानंद, मोठमोठ्या नगरींत जाऊन तेथें अप्सरांना जवळ घेऊन राज्य करण्याची तुमची मनीषा असेल तर ह्या विश्वामित्राच्या क्रोधाच्या तपश्चर्येचे मंत्र तुमच्या उपयोगी पडतील; पण असल्या राज्याच्या अंती नरक आहे हें पक्कें समजा. वनांत राहून तपश्चर्येला जर पाठमोरी करायची नसेल तर मेनका दाखवील त्या मार्गांनीं चला.

वृद्धा०:—वनांत राहून तपस्व्यांचाच संसार थाटविणारी एखादी सिद्धि—

विश्वा०:—वृद्धानंद, माझ्यापार्शी तशी सिद्धि नाही. काम आणि क्रोध, ह्यांना आंवरण्याच्या मंत्रांचें ध्यान मी स्वतः सांप्रत करीत असतो. हे मंत्र माझ्या कित्येक सहस्र वर्षांच्या तपश्चर्येमुळे मला स्वयंभू प्रकाशाप्रमाणें दिसू लागले आहेत; आणि त्या दिसणाऱ्या मंत्रांचें महत्व मेनकेनें माझ्या बुद्धीला पटविल्यामुळे त्या मंत्रांचा प्रथम उपदेश करण्याचा मान मीं मेनकेला दिला आहे. ह्या मंत्रांचें ध्यान मी जसेंजसें अधिक करीत आहे तसेंतसें इंद्राशीं स्पर्धा करून मला काय करायचें आहे असें मला वाटूं लागलें असून, इंद्रानेंहि माझ्याशीं उगीच तेढीनें वागूं नये म्हणून ह्या मंत्रांचा उपदेश इंद्राला करण्याकरितां मी मेनकेला इंद्राकडे पाठविणार आहे. मेनके, इंद्राला माझ्या मंत्रांचा उपदेश करून इंद्राला सन्मार्गाची ओळख करून देशील ना ?

मेन०:—आपल्या मंत्रोपदेशानें स्वर्गांतल्या अमृताची आठवण मला होत नाही. आपले मंत्र म्हणजे अमृताहूनहि अधिक श्रेष्ठ अन्न, इंद्रसभेच्या वैभवाहून अधिक श्रेष्ठ वैभव, आणि स्वर्गांतल्या सत्तेहून अधिक श्रेष्ठ सत्ता; असा अनुभव इंद्राला आल्यावांचून राहणार नाही.

वृद्धा०:—मग ह्या नव्या मंत्रांपैकीं एखाद्या मंत्राचा उपदेश आम्हांला करा.

विश्वा०:—त्याकरितां तुम्हीं मेनकेलाच गुरु समजलें पाहिजे. ह्या अप्सरे-पासून मंत्रोपदेश घ्या, म्हणजे संसार नेटका कसा करायचा, हें तुमच्या नीट ध्यानीं येईल; आणि तुमच्या अप्सरा ज्यावेळीं इंद्रलोकीं परत जातील त्यावेळीं माझा काम आणि क्रोध नष्ट होऊन सर्व विश्वाच्या कल्याणाचा महामंत्र घेण्याला

तुम्हां लयिक व्हाल आणि देण्याला मीही लायक होईन. अप्सरांना जाळण्याच्या-
ऐवजी शरीरांतला कामक्रोध ह्यांना जाळण्याच्या उद्योगांत तुमचा गुरु असून, कांहीं
काळ त्याला अदृश्य स्थितीत तपश्चर्या करणें भाग आहे. अन्तर्धान पावण्याच्या
वेळीं मी तुम्हांला कळवीन. त्यावेळीं आणखी एक बार माझें दर्शन होईल, आणि
कामक्रोध जिंकून गायत्रीमंत्राचा द्रष्टा ऋषि मी झाल्यावर तुमच्यांत मिळून
मिसळून वागून तुम्हांला महामंत्राचा प्रत्यक्ष उपदेश मी करीन. तोंपर्यंत ही
मेनका जो मार्ग दाखवील त्या मार्गानें चला आणि मेनकेचे शिष्य व्हा.

पद ४३ [राग तोडी; ताल त्रिवट; चाल 'कानमुरलिया']

मी विसरलों स्वजनाला; निज तनमन अजि बटुगण मजला
॥ धृ० ॥ सांप्रदाय शरिरांतचि दाटे, क्रोधकाम हे कांटे उपटुनि
निर्मल गुरु मग सजला ॥ १ ॥

जा वृद्धानंद, मी सांगितलें तसें वागा म्हणजे तुमचें कल्याण होईल. [वृद्धा.
अभिवादन करून जातो.] मेनके, वृद्धानंदाला माझ्या गुहेपुढें उभें केल्या-
बद्दल मी रागावणार होतो; पण तूं वरें वेळेवर मला शुद्धीवर आणलेंस आणि
क्रोधाच्या तावडींतून मला सोडविलेंस.—मला माझा क्रोध जिंकतां येईल आणि सर्व
विश्वाचा मित्र होण्याच्या पदवीला मी चढेन, असें आतां मला वाटते. वायका ह्मणजे
पुरुषांना सत्कृत्याला प्रवृत्त करणारी शक्ति होय, म्हणून म्हणतात तें खोटें नव्हे.
मेनके, क्रोधापासून मला परावृत्त केल्याबद्दल मी तुझें काय कल्याण करूं तें सांग.—
सांगना कोणतें कल्याण करूं तें.—गप्प कां—सांग ना ? गप्प कां, बोल ना ?

मेन०:—बोलायला मला वाचा नाही. मी काय घोलूं? पतितांचा उद्धार पाति-
ताला तोलेल अशा मार्गानेंच करावा; ह्या पलीकडे माझें भ्रष्ट मन काय सागणार?

विश्वा०:—मेनके, तूं अशी भ्रष्ट कशी ? तूं तर मला वेळोवेळीं शिकवत
आलीस आणि माझ्याबरोबरीनें तपश्चर्या करण्याला योग्य तूं एकटी आहेस असें
माझ्या अनुभवाला आणून दिलेंस. वसिष्ठ महामुनींच्या शबला कामधेनूच्या
आमिषानें क्रोधाला चढून चालविलेल्या माझ्या तपश्चर्येतील क्रोधाचा दोष तूंच
माझ्या मनाला पटविलास ना ? मी क्रोध जिंकला असतांना वसिष्ठ मुनींच्या शबला
कामधेनूहून अधिक श्रेष्ठ अशा गायत्री महामंत्राचा द्रष्टा मी होणार, ही देवतांची
वाणी तूंच माझ्या कानांवर प्रथम घातलीस ना ? आकाशवाणीइतकी किंमत तुझ्या

तोंडच्या त्या शब्दांना मी दिली; आणि तपश्चर्येचा रोख फिरवून अनुभव घेऊं लागलों तों समार्धीत ब्रह्मदेवानेंहि मला तसेंच सांगितलें ! मेनके, तुझ्या प्रेरणेमुळे त्या महामंत्राचा छंद मला लागला आहे. वसिष्ठ मुनींच्या शबला कामधेनूच्या नादाएवजीं हा नवा नाद लागल्यामुळे तपश्चर्येच्या अखेरीस बुद्धीच्या स्वयंप्रकाशांत महामंत्र दृष्टीस पडून ज्या छंदानें तो महामंत्र प्रथम मी गाईन, त्या छंदास गायत्री छंद असें नांव मी आतांच दिलें आहे. माझ्या शरिरांतून काम आणि क्रोध निर्मूल निघून गेल्यावर मला दर्शन होणाऱ्या त्या गायत्री मंत्राचें माझे पहिलें गायन तुझ्या कानीं पडावें, अशी तुझी हौस आहे काय ?

मेन०:—तशी हौस कशी असणार नाही ? पण तो मंत्र मी ऐकल्यावर दुसऱ्याला शिकविण्याची पात्रता माझ्या अंगीं नको का असायला ? विश्वाचें तेज बुद्धींत सांठवून ठेवण्याला शिकविणारा तो गायत्रीमंत्राचा जपयज्ञ, परमेश्वराचें अधिष्ठान मनुष्याच्या बुद्धींत आणून ठेवणारा तो गायत्री मंत्राचा ध्यानमार्ग, मनुष्याच्या बुद्धीला कामधेनू बनविणारा तो महामंत्र, मी स्वर्गांत इतरांना शिकविण्याला लायक कशी होणार ? महाराज, पुरुषांत काम क्रोध जिंकणारे महामुनी हे जसे इतरांना मंत्रोपदेश देऊं शकतात, त्याप्रमाणें वायकांत मंत्रोपदेश देण्याचा अधिकार मातेशिवाय इतर स्त्रियांना नसतो. मातेच्या दर्जाला जेव्हां चढावें तेव्हां मंत्रोपदेश देणाऱ्या गुरूची पायरी वायकांना प्राप्त होते. महाराज, स्वर्ग म्हणजे गुरुजनांचा आश्रम. मी माता झाल्याशिवाय इंद्र मला स्वर्गांत येऊं देणार नाही, हें जसे खरें आहे तसेंच मी माता झाल्याशिवाय आपल्या मंत्राचा फैलाव मला करतां येणार नाही, हेंहि खरें आहे. मी कामुका नाही. माझे कल्याण आपण करणार तर माता होण्याची माझी हौस आपण पुरविलीच पाहिजे.

पद ४४ [राग जीवनपुरी; ताल त्रिवट; चाल ' छिन छिनया ']
अजि पुरवा ही हौस प्रियकरा, मातृपदीं तनु मम वसवा ॥धृ०॥
स्त्री जगाला स्त्रीच विधाता; होत नाहिं जरि माता, विश्व-सुखीं
विष कालवा ॥ १ ॥

आपल्या मंत्राचा फैलाव मी करावा अशी इकडची इच्छा आहेना ? मग मी मातां कां होऊं नये ?

विश्वा०:—नानाप्रकारच्या मिथानें मला उपदेश करायला मार्गेंपुढें इतक्या वेळां पाहिलें नाहीस, मग आतांच हें असें बोलणें कां ?

मेन०:—असें नाही असें म्हणून सुचविण्याचा अधिकार प्रेमाला कायमचा आहे.

विश्वा०:—मग त्याच प्रेमानें तूं विश्वाकडे कां पाहूं नये ?

मेन०:—पुरुषांत आणि स्त्रियांत फरक आहे तो हाच. मातेच्या दर्जाला पाहण्याची आशा असतांना, विश्वकल्याणाची तपश्चर्या स्त्रियांच्या हातून होत नाही; आणि तसें होत नाही, ह्यांतच विश्वाचें कल्याणहि आहे. निराळें जग उत्पन्न करावें, अशी भरारी मारून पुरुषांची बुद्धि अंतरिक्षांत स्वतंत्रपणानें संचार करूं शकते, पण आहे ह्या जगाकडेच मातेच्या कनवाळूपणानें पाहण्यांत स्त्रियांना अधिक सुख होतें. विश्वाच्या राहटीला भक्तिभावानें अधिक जखडल्यामुळें स्त्रिया परतंत्र दिसतात; नाही असें नाही. पण भलतेंच नवें जग उत्पन्न करण्याचा खोटा हट्ट बायकांमुळेंच पुरुष सोडून देतातना ? स्वतंत्रपणा दाखवून कोणतीहि नवी वस्तु बनवूं लागा, मातेच्या कनवाळूपणाचा अंश जर नसेल तर तिथें सत्य नाही म्हणून समजा. खरें खोटें, बरें वाईट, नित्यानित्य, शुभाशुभ, पापपुण्य, देवदानव, अस्तिक नास्तिक, ह्या सर्वांना जगांत प्रत्यक्ष कसोटी कोणती आहे ? मातेच्या सहज वर्तनार्शी कितपत जुळतें, हें पाहण्याच्या मार्गाशिवाय विश्वकल्याण किंवा सद्गुण ओळखण्याचा दुसरा प्रत्यक्ष मार्ग आपल्या तपस्वी बुद्धीला सांपडला आहे का ? जगांतिल सर्व मातांनी ज्याला सत्य म्हटलें तेंच सत्य असतें. नुसत्या तपस्व्यांनी सत्य म्हटल्यानें सत्य होत नाही. सत्याचें अधिष्ठान मातृपद आहे. आपण काम आणि क्रोध ह्यांना जिंकून तरी काय करणार ? गायत्री मंत्र प्रसवणारी माता आपली बुद्धि व्हावी म्हणूनच ही तपश्चर्या ना ? आपल्या गायत्री मंत्राची आराधना भक्तिभावानें ज्या राष्ट्रांत होईल, त्या राष्ट्रांतिल कर्त्या पुरुषांच्या परंपरेला प्रसवणारी आपली आणि माझी मुलगी व्हावी, असें मला कां वाटूं नये ? ही एकप्रकारची तपश्चर्याच नव्हे काय ?

विश्वा०:—अप्सरांचा संसार थाटविण्याची वृद्धानंदाची भूतदया, आणि माता होण्याची तुझी तपश्चर्या, दोन्ही एकाच मासल्याची आहेत.

मेन०:—असें आहे खरें. आपल्या मंत्राच्या ध्यानांत मला आनंद वाटतो; पण ध्यान संपल्यावर माता झाल्याशिवाय मला स्वर्गहि नाही आणि मोक्षहि नाही, असें माझें मला कळूं लागून—

विश्वा०:—कोण म्हणतो तुला स्वर्ग नाही आणि मोक्ष नाही ? अशी ब्रह्मचारी राहून माझ्या बरोबर तपश्चर्या करीत रहा, मुलेंवाळें न होतां मी तुला

इंद्रसमेत उभीं करतों; तुला मोक्ष आहे असें वचन ब्रह्मदेवाकडून मी देववितोंः
इंद्राची भीति तूं वाळगूं नकोस. माझ्यापुढें मी कोणाचेंहि चालूं देणार नाहीं.

मेन०:—क्रोध जिंकण्याला मी उपयोगीं पडलें नाहीं; उलट आतांहि क्रोध वाढतच आहे. क्रोध हटविण्याच्या कामगिरीबद्दल माझी हौस पुरविणार ना ? आपला क्रोध आपणांला आवरतां येत नाहीं, माझा स्वभावहि मला नाहींसा करतां येत नाहीं. आपला क्रोध तपश्चर्येला वावडा आहे, मातृपद तपश्चर्येला वावडें नाहीं. एकरक्ताच्या बंधनामुळे दुसऱ्या जीवांकरितां रात्रंदिवस शरीरानें मनानें आणि बुद्धीनें खस्त खाण्याची तपश्चर्या माताच करूं शकते; आणि ह्या तपश्चर्येचें अनुकरण करूनच पुरुषांना मोक्षाचा रस्ता दिसूं लागतो. माझे कोटें चुकतें आहे, असें मला वाटतच नाहीं त्याला मी काय करूं ? आपली आज्ञा होईल तशी वागायला मी तयार आहे. रोज ध्यान करावें आणि आपली सेवा करतांना मनांतल्या मनांत झुरत रहावें, अशी आपल्या शेजारीं निरंतर रहायला माझी ना नाहीं. काय कल्याण करूं म्हणून प्रश्न झाला, माझे हृदय मीं बोलून दाखविलें; राम होऊं नये. इंद्राचें काम संपलें आहे; ब्रह्मदेवानें सांगितलेली कामगिरी माझ्या हातून पार पडली आहे; विश्वाचें कार्य मी केलें आहे; कारण गायत्री मंत्राचा छंद मी आपणांला लावला आहे. तेव्हां आपल्या तपश्चर्येला विघ्न करण्याच्या बुद्धीनें मी बोलत आहे असें मनांतहि आणूं नका. मेनका आतां इंद्राकरितां बोलत नाहीं, ब्रह्मदेवाकरितां बोलत नाहीं, सबंध विश्वाकरितां बोलत नाहीं, तर विश्वाच्या अर्ध्या भागाला व्यापणाऱ्या स्त्रीजातीकरितां बोलत आहे. स्त्रियांच्या मातृपदापुढें पुरुषांचा पुरुषार्थ नेहमीं फिक्रा पडणारा आहे, यांत तिळमात्र संशय नाहीं.

पद ४५ [राग जोगी; ताल केरवा; चाल 'चार देहाडे मन']

थोर पुरुष परि मुक्त न झाला, जरि नच बहुजन तो सुखविला
॥ धृ० ॥ परसुख दिसतां संतुष्ट माता; यांत सुखविला मार्गचि
सोपा परमार्थाला ॥ १ ॥

पुरवायची ना माझी हौस ? दुःखी कष्टी झुरणीस लागलेली मेनका आपल्या तपश्चर्येची सेवा बरोबर करणार नाहीं, अशी शंका घेऊं नका; आणि पाहिजे तर मला तसल्या सेवेचा मार्ग दाखवा. तसला कोंडमारा वायका सहज सोसूं शकतात.

विश्वा०:—माझे शिष्य तसे निघाले, त्या अप्सरा तशा ठरल्या, आणि ब्रंही

विश्वामित्रः—प्रिय विश्वामित्र मेमकेला.

[पृ. ७१]

अशी ठरलीस. कोणीच माझ्याजवळ नको. मी एकद्वयानेंच तपश्चर्या केली पाहिजे. मेनके, इंद्राचें काम आतां झालें आहे; तूं स्वर्गांत परत जा कशी.

मेन०:—मातेशिवाय इतर स्त्रियांना स्वर्ग नाही.

विश्वा०:—सांग इंद्राला, विश्वामित्रानें पाठविली आहे; कसा ऐकत नाही पाहातो!

मेन०:—आपला क्रोध शिष्टक असतांना मी आपल्यापासून दूर जाऊं कशी ?

विश्वा०:—तेंहि चुकीचें नाही. पण तूं मनांतल्या मनांत कधी आहेस असें समजल्यावर मी रोज तुझ्याकडून सेवा कशी घेऊं ? माझें लक्ष तपश्चर्येकडे लागणार तरी कसें ? आज तुशी काळजी वहावयाची, उद्यां तुझ्या मुलीची काळजी वहावयाची, परवां जावयाची काळजी वहावयाची, मेनके तूं मला संसारी वनवूं पहात आहेस.

मेन०:—तसें नाही महाराज, मी आपल्या तपश्चर्येच्या आड येऊं इच्छित नाही. ज्या वृक्षांची आणि लतांची सेवा घेऊन आपण तपश्चर्या करीत आहां, त्या वृक्षांच्या आणि लतांच्या आश्रयाला असलेले शकुंतपक्षी आपल्या कृपेनें माझ्या मुलीचें सहज संरक्षण करूं शकतील; आणि आपल्या मंत्राला अनुसरून मी करीत असलेली तपश्चर्या आपल्या जावयाची काळजी वहावयाला समर्थ होईल. माझी हौस पुरवून स्त्रीजातीचा सन्मान करावा; शकुंतपक्षांनीं संभाळायची आपली शकुंतला जन्माला येतांच आपण तपश्चर्येला अंतर्धान स्थितीत खुशाल बसावें; आणि आपण दिलेल्या मंत्रांचा फैलाव स्वर्गांत करण्याकरितां मातृपदाला चढण्याबरोबर पुरी लायक झालेली आपली मेनका आपण तत्क्षणीं इंद्राकडे परत पाठवावी. माझें कल्याण करायचें तर हें असें करावें. मी मग आपल्या तपश्चर्येला त्रासदायक होणार नाही.

विश्वा०:—कोणावरहि न रागावतां तुला स्वर्गांत परत पाठवायची आणि माझा क्रोध नाहीसा करण्याकरितां तूं केलेल्या सेवेची पुण्याई तुझ्या पदरांत टाकावयाची म्हणजे तुझ्या इच्छेप्रमाणें वागणें मला भाग आहे. मेनके, शकुंतला जन्मास येईतो माझी अर्धांगी म्हणून मी तुझें पाणिग्रहण करीत आहे.

पद ४६ [राग भैरव; ताल त्रिवट; चाल 'सब मिल मंगल']

प्रिय विश्वामित्र मेनकेला, तनमनतप तव सुखद बहु मला ॥ धृ० ॥

मार्ग चांगला सतत तपाचा; विकट तोचि गमला, तूं अबला;

प्रियकर मी देत बल तुजला ॥ १ ॥

[पडदा

प्रवेश तिसरा.

—१०१०—

[स्थळ—विश्वामित्राचा आश्रम; बटू आणि अप्सरा प्रवेश करितात.]

अप्सराः—

श्लोक

सखी मेनका इंद्रलोकासि आतां ।
निघे जावया जन्म कन्येसि देता ॥
शकुंतासि ही बोलवी दिव्य वार्ता ।
म्हणे मीच मी बालजीवासि माता ॥ १ ॥

बटू०ः—

श्लोक

महातापसी काम जिंकावयाला ।
स्वगेहीं पहा धाडितो मेनकेला ॥
सुता शोभना अर्पितो या वनाला ।
नमस्कार हा भक्तिभावे गुरूला ॥१॥

[एका बाजूने मेनका शकुंतलेला घेऊन प्रवेश करते—दुसऱ्या बाजूने विश्वामित्र येतो.]

मेन०ः—[शकुंतलेला विश्वामित्राच्या पायांवर टेवून] आपली मुलगी शकुंतला आपल्या पायांवर ठेविली आहे; मला स्वर्गात परत जाण्याला आज्ञा व्हाव

विश्वा०ः—क्रोध आणि काम जिंकल्यानंतरच्या माझ्या नव्या तपश्चर्येच्या प्रारंभी ही मूर्तिमंत गायत्रीच जन्माला आली आहे, असें समजा. मेनके, तु सर्वांचे मी ह्या प्रसंगी कोणते हित करूं ?

सर्वः—

पद ४७ [राग हिंडोल; ताल धमार; चाल ' लाल दिनकर हेरे ']

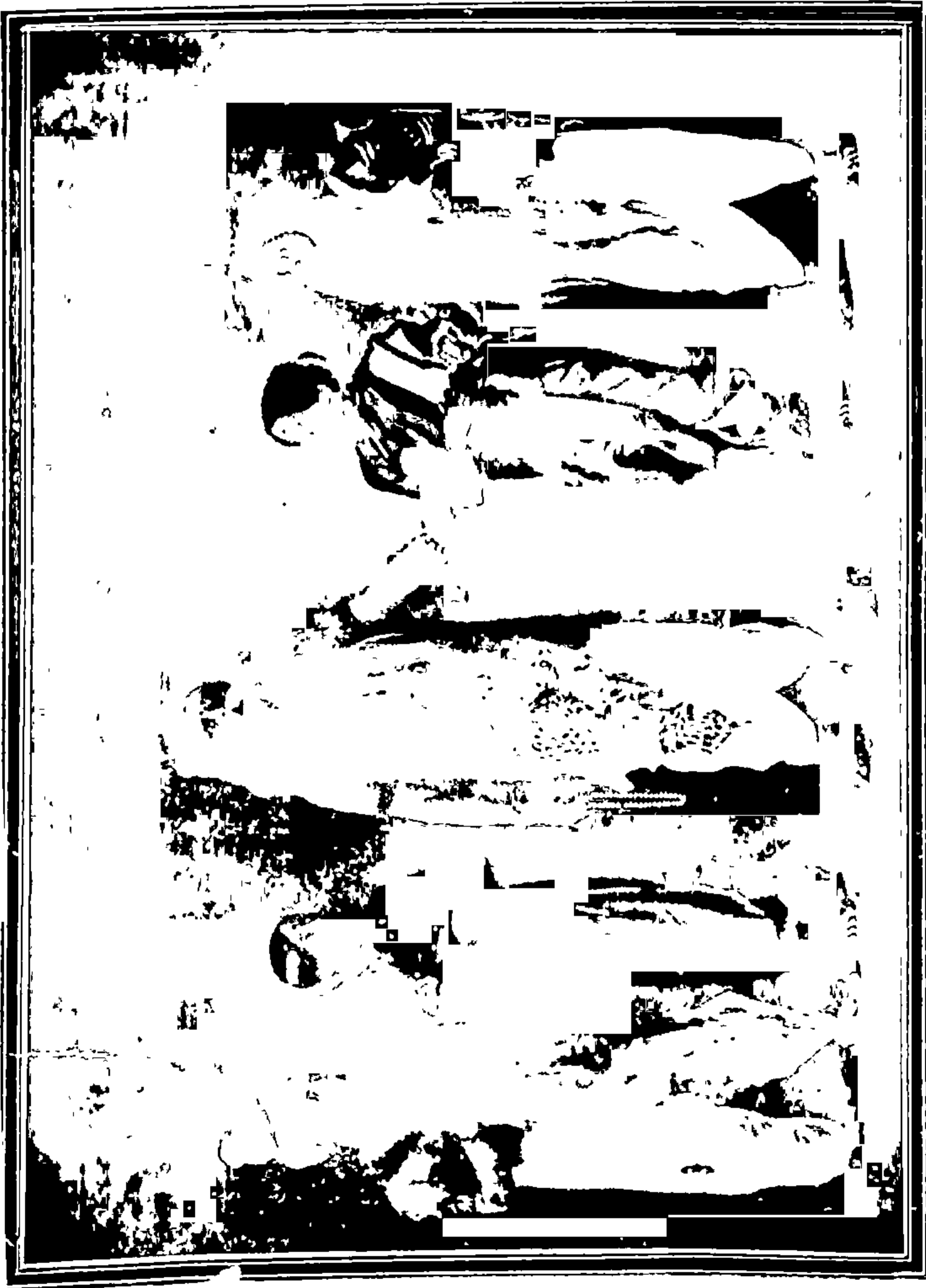
शांति—सुखदा होवो, गायत्री सकला आतां, छंद गातां मंत्र जपतां ॥ धृ० ॥ मंत्र मिळवा, बुद्धि सजवा, भक्तिभावा तेथ रमवा, बुद्धि होवो दिव्य माता ॥ १ ॥

[पडदा]

तिसरा अंक समाप्त.

७१६

नाटक

विश्रान्तिः — इत्तं कालं च ।
। एतं लक्षणं च । प्राणः